

વર્ષ ૭ | અંક ૪ | સળંગ અંક ૪૦ | ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૦

દલપતરામ : દ્વિ-જન્મશતાબ્દી

(૨૧ જાન્યુ. ૧૮૨૦ - ૨૫ માર્ચ ૧૮૯૮)

સંપ્રત

સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ : ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન , ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અ નુ ક ઠ મ

સંચયન ૪૦ // ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૦

સાહિત્ય દ્વારા સંસ્કૃતિસેવા : 'કવીશ્વર' દલપતરામ ॥ સંપાદકનું કથન ॥ રમણ સોની

દલપતરામ-વિશેષ ॥ કાવ્યો અને ગદ્યઅંશો ॥ દલપતરામ કવિ

ડિડી ગયેલું પંખી ॥ વાર્તા ॥ વર્ષા અડાલજા

ચિંચવડના પથરા ॥ નિબંધ ॥ કાકા કાલેલકર

રવીન્દ્રનાથની કબિતિકા ॥ કાવ્યાનુવાદો ॥ જયંત મેઘાણી

જયદેવકૃત ગીતગોવિંદ ॥ કાવ્યાનુવાદ ॥ રાજેન્દ્ર શાહ

તખ્તસિંહ પરમાર ॥ ચરિત્રરેખા ॥ પ્રવીણસિંહ ચાવડા

આપણી મૂછ ॥ પ્રતિકાવ્ય ॥ મહેશ ધોળકિયા

ભીંજે મારું... ॥ પ્રતિકાવ્ય ॥ કાલિદાસ શેલત

વાચન ॥ લેખ ॥ વિરાઈ કાપડિયા

ભેંસ ॥ કાવ્ય ॥ રાકેશ દેસાઈ

ધ બ્લૂએસ્ટ આઈ ॥ ગ્રંથ-આસ્વાદ ॥ રંજના હરીશ

'એકત્ર'નો ગ્રંથ-ગુલાલ

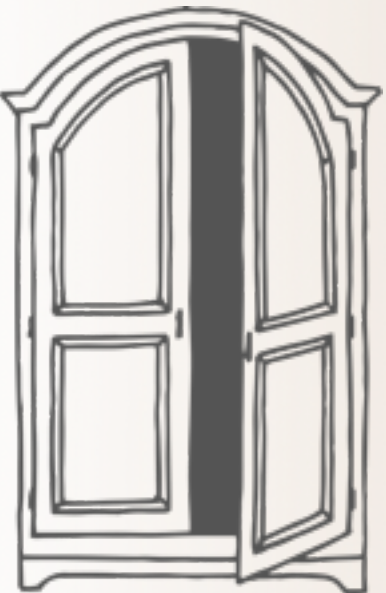
સંપાદકનું કથન

સાહિત્ય દ્વારા સંસ્કૃતિસેવા : 'કવીશ્વર' દલપતરામ

રમણ સોની

ગુજરાતી ભાષાને ઉત્તમ સાહિત્યકારોની ખોટ પડી નથી. પરંતુ જેનું સાહિત્યકાર્ય કેવળ સાહિત્યસેવા બની રહેવાને બદલે, અથીયે અદકેરી સમાજસેવા અને સંસ્કૃતિસેવા બની રહ્યું હોય એવા લેખકો તો વિરલ જ. 'કવિ' દલપતરામ એવા એક લેખક-વિચારક હતા. એમનું જન્મનામ તો ત્રવાડી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ. પરંતુ, જે અંગ્રેજ અમલદારની સાથે રહીને દલપતરામે ગુજરાતની મોટી સંસ્કૃતિસેવા કરી એ એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્સે દલપતરામને સ્નેહ અને આદરથી 'કવેશર' (કવીશ્વર) કહ્યા ત્યારથી દલપતરામની અટક બદલાઈ ગઈ – એ 'કવિ દલપતરામ' બન્યા; ને એ 'કવિ' અટક, એમના પુત્ર – ગુજરાતે સ્નેહ-આદરથી જેમને એકવાર 'મહાકવિ' કહ્યા એ ઉત્તમ સર્જક – ન્હાનાલાલને વારસામાં મળી! પિતા અને પુત્રને, પ્રજાએ ખૂબ લાડપૂર્વક 'કવીશ્વર' અને 'મહાકવિ'ના ઉદ્ગારોથી નવાજ્યા હોય એવો આ એકમાત્ર દાખલો છે.

કવિ, ગદ્યકાર અને નાટ્યલેખક તરીકે તો દલપતરામનું ઘણું પ્રશંસાભર્યું, ને વળી ઘણું ટીકાત્મક વિવેચન બહુ થયું છે. પણ એમણે સક્રિય વિચારક તરીકે જે મહત્ત્વનાં સામાજિક-વિદ્યાકીય કાર્યો કર્યા એ ફરીફરી યાદ કરવા જેવાં છે. જેમકે – સમાજને વહેમ-અંધશ્રદ્ધામાંથી બહાર કાઢવા એમણે 'દૈવજ્ઞદર્પણ' પુસ્તક દ્વારા ફળજ્યોતીષની નિરર્થકતા સચોટ અને વિનોદી દષ્ટાંતોથી ઉઘાડી પાડી આપી; 'વેનચરિત્ર' જેવા કથામૂલક કાવ્યથી બાળલગ્નનિષેધ, પુનર્વિવાહ-ઉત્તેજન; સ્ત્રીજીવન-સુધાર જેવી બાબતો અસરકારક રીતે મૂકી આપી; ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી સંસ્થાઓ દ્વારા પુસ્તકપ્રસારનાં ને એમ વિદ્યાવૃદ્ધિનાં કાર્યોને વેગ આપ્યો. (એમણે લખેલું કે, 'મંડળી મળશે તો પુસ્તકાલય, પુસ્તકશાળા, વિદ્યા વગેરે દ્વારા જ્ઞાનસૂર્ય ઊગશે ને પ્રજા અજ્ઞાન-નદી પાર કરી, યંત્રોનો ઉપયોગ કરી સુધરશે.') અંગ્રેજી સંસ્કૃતિમાંથી આવેલા યંત્ર-ઉદ્યોગો એમને પ્રજાવિકાસ માટે જરૂરી લાગ્યા ને એમણે રૂપકાત્મક કાવ્ય 'હુન્નરખાનની ચડાઈ' લખ્યું ને પ્રજાજોગ એક સાદો પણ અસરકારક મંત્ર આપ્યો : 'મહેનત કરો

હમેશ, તો સુધરે સદ્ય સ્વદેશ.’ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ સામયિકને એમણે માહિતીલક્ષી વર્તમાનપત્રથી માંડીને જ્ઞાનલક્ષી વિચારપત્ર સુધી (ને અલબત્ત, સાહિત્યસામયિક સુધી) વિસ્તાર્યું. એમાં ‘ટપાલના દર’ જેવા વિગતદર્શી લેખો; ‘હોર્સ-પાવર એટલે શું?’ અને ‘ફાન્સની લાયબ્રેરી’ વગેરે જેવાં જ્ઞાનદર્શક લખાણો તથા ‘તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો’ જેવા વિદ્યા-સંશોધનમૂલક લેખોની સાથેસાથે કવિતાની તાલીમના ને છંદશાસ્ત્ર (પિંગળશાસ્ત્ર)ના પાઠ પણ રજૂ થતા – એ એના મોટા ફલકનો ખ્યાલ આપશે. દલપતરામે પહેલીવાર અર્વાચીન પ્રકારનાં કવિસંમેલનો યોજીને પાઠ્યકવિતાની પરંપરાનું અભિનવ રૂપ ખોલી આપ્યું ને કાવ્યલેખનને પ્રોત્સાહિત કર્યું. આ પ્રવૃત્તિને એમણે આ રીતે વર્ણવી છે : ‘ગામગામ ઠામઠામ કવિતાકવિતા દિસે; વસંત-સમયે જેવો પુષ્પતણો પાક છે.’ (એમાં કોઈને કાવ્યપ્રોત્સાહનને બદલે પદ્યપ્રોત્સાહન પણ લાગે; પરંતુ આરંભકાળે સાહિત્યની આવી પ્રજા-અભિમુખતા તેમજ પ્રજાની સાહિત્ય-અભિમુખતા આવશ્યક હતાં.) વળી જ્યાંજ્યાં કવિસંમેલનો થયાં ત્યાંત્યાં, ફાર્બસે અને દલપતરામે પ્રજાસંસ્કારના સંવર્ધનનાં કામ પણ સમાન્તરે કર્યાં.

દલપતરામનાં બીજાં મોટાં કામ તે બાળકેળવણીનાં અને ભાષાપ્રીતિનાં. ગુજરાતીનાં પહેલાં મહત્વનાં પાઠ્યપુસ્તકો ‘હોપવાચનમાળા’ દ્વારા આવ્યાં ને એમાં લેખક-આયોજક-પરામર્શક તરીકે દલપતરામની સેવા અપ્રતિમ કહી શકાય એવી હતી. (એ વખતે દલપતરામને આંખોની નબળાઈ આવેલી એટલે હોપના નિમંત્રણના ઉત્તરમાં એમણે લાચારી વ્યક્ત કરેલી પણ હોપે કહ્યું કે ‘કવિ અમારે તમારી આંખોનું કામ નથી, તમારી જીભનું કામ છે.’ તમારાં સ્મૃતિ અને સલાહ પણ અમારે માટે મૂલ્યવાન બનશે. ને એ સાર્થક થયું.) પાઠ્યસામગ્રી નિમિત્તે દલપતરામ પાસેથી સરળ, સુબોધ, વિનોદ-વિસ્મયવાળી, લય-પ્રાસબદ્ધ બાળ-કવિતા મળી એ એમણે વિદ્યા અને કવિતાને કરેલું સંયુક્ત પ્રદાન ગણાશે. શિક્ષકોને એમણે કહ્યું કે, ‘વિદ્યાર્થીઓને માત્ર માહિતી આપવાને બદલે એમનું જ્ઞાન વધે એવા પ્રયત્નો કરશો’ અને અંગ્રેજી ભાષા શીખવા જનારને પ્રોત્સાહન આપીને પણ એમણે નુક્તેચીની કરી કે પહેલું ધ્યાન ગુજરાતીનું રાખશો કેમકે ‘ગુજરાતીના સારા જ્ઞાન વિના અંગ્રેજી સારું ન થાય.’

જોડણીની અરાજકતા પર સૌથી પહેલું ધ્યાન દલપતરામનું ગયેલું ને એમણે હોપની મદદથી, એ સમયના કેળવણીકારો-સાહિત્યકારો (મહીપતરામ, નર્મદ, વગેરે)ની એક સમિતિ કરાવી ને ૧૮૬૯માં જોડણીના નિયમો કરાવ્યા! (જે ગાંધીજીએ ૧૯૨૯માં પહેલો ‘ગુજરાતી જોડણીકોશ’ કરાવ્યો એ ગાંધીજીના જન્મવર્ષે ૧૮૬૯માં દલપતરામે જોડણીના નિયમો કરાવ્યા એ એક આનંદદાયક સુયોગ ગણાય.)

કેટલાંક ઉત્તમ કથાકાવ્યો, ‘જ્ઞાતિનિબંધ’ આદિ ગદ્યગ્રંથો, ‘મિથ્યાભિમાન’ જેવું સર્વકાલીન આસ્વાદ્ય નાટક આપનાર દલપતરામની સૌથી યાદગાર સેવા ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેના પ્રેમાદારની ને ગુજરાતીના આગ્રહની છે. ‘આવ ગિરા ગુજરાતી તને અતિ શોભિત હું શણગાર સજાવું’ એવું લાડપૂર્વક કહેનાર દલપતરામે ધીર આગ્રહપૂર્વક એ જાહેર ઉદ્દગાર પણ કરેલો કે ‘રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું.’

દલપતરામની આ ૨૦૦મી જન્મજયંતિએ એમને સ્મૃતિવંદના.

રમણસોમી

આ વર્ષ બે કવિઓનું જન્મશતાબ્દી-વર્ષ છે – ઉશનસૂ અને જયંત પાઠક. એમને કૃતિ-અંજલિ આવતા અંકમાં.

દલપતરામ-વિશેષ

કાવ્યો અને ગદ્યઅંશો

દલપતરામ કવિ

કાવ્યો

ગુજરાતી ભાષા

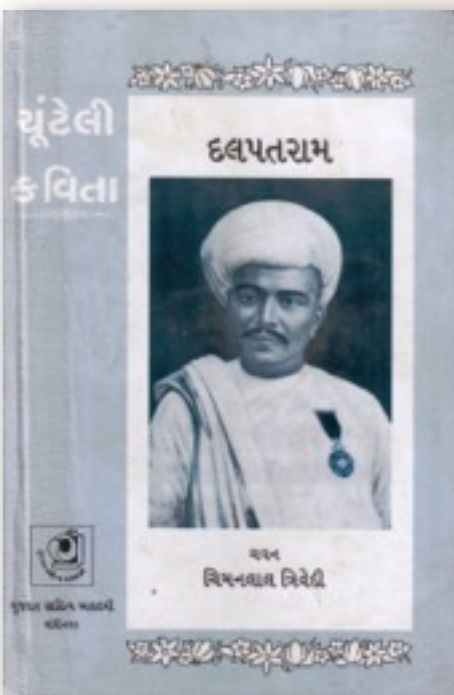
શાર્દૂલવિકીરિત વૃત્ત

શોધ્યું સંસ્કૃત દીક્ષિતે ભટ્ટજિએ, અંતે તજી ગર્વને,
ભાષા સોરઠની. છટાથી ભણવા, શિક્ષા કહી સર્વને;
જે શિક્ષા સઘળે પ્રમાણ ગણી છે, ગીર્વાણ વાણીશ્વરે,૧
તે ભાષા ગુજરાતી મધ્ય મુજને, આપી રુચિ ઈશ્વરે.

જે ભાષા નરસિંહ નાગર કવિ, શોધી ગયો સુલભે,
પ્રેમાનંદ ભટે વખાણી વળતી, ભાખી ભટે વલ્લભે;
દેવીદાસ, મીઠો, અખો, પ્રીતમ તે, સંખ્યા સિમા ના મળે,
કૃષ્ણે ને રણછોડ, કાન, રઘુએ, શોભાવી છે શામળે.

મનહર છંદ

જે વાણીથી નરસિંહ નાગરને નારાયણે,
પરમ પદવી સુધ્યાં સોંપ્યો સિરપાવજી;
જે વાણીથી જગદંબા ભેટી ભટ વલ્લભને,
સુલ્લભ સકળ સુખનો દીધો દેખાવજી;
જે વાણીથી પ્રેમાનંદ સામળ પ્રીતમ અખો,
એવા અગણિત પામ્યા પ્રેમનો પ્રભાવજી;

કહે દલપતરામ તે વાણીથી તેમ મને,
કેમ નહિ રીઝે આજ રાજા ખંડેરાવજી.

ઈંદ્રવિજય છંદ

આવ ગિરા ગુજરાતી તને, અતિ શોભિત હું શણગાર સજાવું;
જાણની પાસ વખાણ કરાવું, ગુણી જનમાં તુજ કીર્તિ ગજાવું;
ભારતવર્ષ વિષે બીજી ભારતી, માનવતીતાણું માન તજાવું;
દેશ વિષે દલપત્ત કહે, ભભકો તુજ જો ભલી ભાત ભજાવું.

મનહર છંદ

ગીરા-ગુજરાતીતણા પીયરની ગાદી પામી,
મુખ્ય તો મરાઠી માની દેખી દુખી દિલ છું;
અરજી તો આપી, દીઠી મરજી તથાપિ નહિ,
આવ્યો આપ આગળે ઉચરવા અપીલ છું;*
માંડતાં મુકદમાને ચાર જણા ચુંથશે તો,
શું થશે તે શોચનાથી સાહેબ શિથિલ છું;
દાખે દલપતરામ ખુંદાવંદ ખંડેરાવ,
રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું.

* સંદર્ભ એવો છે કે ખંડેરાવની ગાદી(રાજ્ય)નું સ્થાન વડોદરા એ પીયર તો ગુજરાતી ગિરાનું છે પણ એમાં વ્યવહાર-વહીવટની ભાષા તો મરાઠી જ રહી છે એટલે ‘દુખી દિલ છું’. આ અંગે પહેલાં વિનંતિપત્ર(અરજી) આપ્યા છતાં કશું થયું નથી એટલે હું આવ્યો છું – ‘રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ’ થઈને. ભાષાપ્રેમ અને ખુમારી બંને સરસ વ્યક્ત થયાં છે.

એક શરણાઈવાળો

મનહર છંદ

એક શરણાઈવાળો સાત વર્ષ સુધી શીખી,
રાગ-રાગણી વગાડવામાં વખણાણો છે;
એકને જ જાયું એવી ટેક છેક રાખી, એક
શેઠને રીઝાવી મોજ લેવાને મંડાણો છે;
કહે દલપત્ત, પછી બોલ્યો તે કંજૂસ શેઠ,
ગાયક ન લાયક તું, ફોકટ ફુલાણો છે;

પોલું છે તે બોલ્યું તેમાં કરી તેં શી કારીગરી,
સાંબેલું બજાવે તો હું જાણું કે તું શાણો છે.

બાપાની પીંપર(-માંથી) ગ્રીષ્મ-વર્ણન

કુંડળિયા છંદ

વિચરીને વઢવાણથી, લીંધો લીંબડી પંથ;
વિતક વરણવતાં વધે, ગ્રીષ્મ વરણન ગ્રંથ;
ગ્રીષ્મ વર્ણન ગ્રંથ, પંથમાં ન મળ્યું પાણી;
તપ્યો પ્રલય સમ તાપ, રહી શિર રામકહાણી;
દાખે દલપતરામ, રામનું રટણ કરીને;
અતિશય કર્યા ઉચાટ, વાટ મધ્યે વિચરીને. ૧

લગભગ આવી લીંબડી, દોઢ ગાઉ પર દૂર;
ત્યાં તો ધોમ ધખ્યો ઘણો, ન રહ્યું તનમાં નૂર;
ન રહ્યું તનમાં નૂર, સૂરજે શરીર તપાવ્યું,
છાંયો ન મળે છેક, એક પણ ઝાડ ન આવ્યું;
દાખે દલપતરામ, ભલી જોતાં મન ભાવી;
પીંપર બાપાતણી, લીંબડી લગભગ આવી. ૨

બાપાની પીંપર બડી, પૃથવી પર પ્રખ્યાત;
પ્રસિદ્ધ જેવો પ્રાગવડ, વિશ્વ વખાણે વાત;
વિશ્વ વખાણે વાત, પીંપળો પ્રભાસ પાસે;
કદંબ જમુના કૂલ^૧ કલ્પતરુઓ કૈલાસે; (૧ કિનારે)
દાખે દલપતરામ, ઉપમા એ આપ્યાની;
ભલે થઈ ભૂમાંહિ, બડી પીંપર બાપાની. ૩

ત્યાં બેશીને ત્રણ ઘડી, કવિએ કર્યો વિરામ;
અતિ સુખ ઊપજ્યું એ થકી, આશિષ દીધી આમ;
આશિષ દીધી આમ, નામ તુજ નવ જુગ રહેજો;
તુજને વાવી તેહ, લાખ સુખ સ્વર્ગે લેજો;

દાખે દલપતરામ, પરમ પદમાં પેશીને;
લેજો ઉત્તમ લ્હાણ, બહુ જુગ ત્યાં બેશીને. ૪

આંબા કરતાં અતિ ભલું, દીસે તારું ડોળ,
શેલડી શા હિસાબમાં, આપે સાકર ગોળ;
આપે સાકર ગોળ, તાપ તનનો ન મટાડે;
સુરતરુ સ્વર્ગે વસે, ન દેખે નર કોઈ દહાડે;
દાખે દલપતરામ, સરવ તરુના ગુણ સ્મરતાં;
તુજમાં અમૃત તત્ત્વ, અધિક તું આંબા કરતાં. ૫

દોહરો

જાન્હવી તીરે જળતાણું, દેવું સુલભ દાન;
દેજો નિર્જળ દેશમાં, કહું જળ કીમતવાન. ૬

વસંત ઋતુનું વર્ણન

[તા. ૧૦મી ફેબ્રુઆરીથી તા. ૯મી એપ્રિલ સુધી]

ઉપજાતિ વૃત્ત

રૂડો જુઓ આ ઋતુરાજ આવ્યો,
મુકામ તેણે વનમાં જમાવ્યો;
તરુવરોએ શણગાર કીધો,
જાણે વસંતે શિરપાવ દીધો. ૧

જૂનાં જૂનાં પત્ર ગયાં ખરીને,
શોભે તરુ પત્ર નવાં ધરીને;
જાણે નવાં વસ્ત્ર ધર્યાં ઉજાળી,
સમીપમાં લગ્નસરા નિહાળી. ૨

આંબે જુઓ મ્હોર અપાર આવ્યો,

જાણે ખજાનો ભરી મ્હોર લાવ્યો;
જો કોકિલા ગાન રુઝું કરે છે,
વસંતના શું જશ ઉચ્ચરે છે? ૩

બોલે મીઠું કોકિલ એક જ્યારે,
વાદે બીજા એથી મીઠું ઉચારે,
વિવાદ જાણે કવિયો કરે છે,
વખાણ લેવા સ્પરધા ધરે છે. ૪

ચોપાનિયાં પુસ્તક જો પ્રકાસે,
ભલું જ તેથી નૃપરાજ્ય ભાસે;
તથા૧ તરુ શોભિત પુષ્પ ભારે,
તો કેમ આંબા નહિ પુષ્પ તારે? ૫

સુશોભિતો થા હરિને પ્રતાપે,
પ્રભુ તને ઉત્તમ પુષ્પ આપે;
સ્તુતિ કરી ભાગ્ય પ્રભુ સમીપે,
સુપુષ્પથી સુંદર દેહ દીપે. ૬

અરે ન કીધાં ફુલ કેમ આંબે,
કર્યા વળી કંટક શા ગુલાબે;
સુલોચનાને શિર અંધ સ્વામી,
ખરે વિધાતા તુજ કૃત્ય ખામી. ૭

૧. જે રાજાના રાજ્યમાં ચોપાનિયાં કે પુસ્તક પ્રગટ થતાં નથી તેને ઉદ્દેશીને આંબા પ્રતિ અન્યોક્તિ કહે છે.

સીતાજીનો કાગળ

ઘોળ

(રાગ 'મામેરું મોંઘા મૂલનું...' એ પ્રમાણે)

સ્વસ્તિ શ્રી શુભ સ્થાન સોહામણું જ્યાંહે રાજે સદા રઘુનાથ;

કાગળ લખે કામની.

લખે લંકા થકી સીતા સુંદરી, હેતે વંદે જોડી જોડ હાથ. કાગળ. ૧

પત્ર આવ્યો તમારો પ્રીતિ ભર્યો, વહાલા વાંચી થયો વિશરામ;

પણ જીવન તમથી જુદાં પડે, ઘણા દિવસ થયા ઘનશામ. કાગળ. ૨

માટે મળવાને મન અકળાય છે, ઘડીએક તે જુગ જેવી જાય;

મારાં નેણનાં નીરથી નાથજી, સુતાં રજનીમાં સેજ ભીંજાય. કાગળ. ૩

ઘેર ચાલો હવે તો ઘણી થઈ, નહીં તો જીવડો જાશે જરૂર;

દૈવે પાંખો આપી હોય પિંડમાં, ઉડી આવું દેશાવર દૂર. કાગળ. ૪

વાહાલા નિત્ય નવી વારતા વાંચીએ, જેથી પામીએ પૂરો પ્રમોદ;

ચતુરાઈના ચોજ હું ચાળવું, આવો વિદ્યાના કરીએ વિનોદ. કાગળ. ૫

તાંબા કૂંડી ઊંડી રૂડી ઓપતી, ભાવે ભરું માંહી નિર્મળાં નીર;

બેસો બાજોઠે ચડી મારા ચોકમાં, સ્વામી નવરાવું ચોળી શરીર. કાગળ. ૬

કરું સરસ રસોઈ રૂડી રીતથી, પ્રીતે પીરશીને બેસું હું પાસ;

એવા દિવસ તે કેદી દેખાડશો, ક્યારે અંતરની પૂરશો આશ. કાગળ. ૭

સ્વામી તમ વિના પિયર ને સાસરું, સૂનો લાગે છે સઘળો સંસાર;

મારા માથાથી મોંઘા પ્રભુ તમે, મારા આતમના છો આધાર. કાગળ. ૮

આવે પરવના દિન સુખ સર્વને, હું તો શોકે ઉદાસી સદાય;

ગાજે મેઘ ને દમકે જો દામની, આખી જામની જંપ ન થાય. કાગળ. ૯

હું તો સૂની દેખું સુખ સેજડી, ખાલી મંદિર ખાવાને ધાય; .
ભરી વસ્તી ઉજડ જેવી ભાસે છે, એક તમ વિના ત્રિભુવનરાય. કાગળ. ૧૦

વાહાલા હું તમને કેમ વીસરી, કેમ વીસર્યું દાદાનું વતન;
પત્ર વાંચીને વેહેલા પધારજો, સ્વામી શરીરનાં કરજો જતન. કાગળ. ૧૧

કોઈને દુખિયાં દેખીને દુઃખ પામતા, તેવી નાથ તમારી છે ટેવ;
આવે અવસરે કેમ કઠણ થયા, તમે દલપતરામના દેવ;
કાગળ લખે કામની. ૧૨

મિત્ર પ્રતિ ઉક્તિ : ફાર્બસવિરહ-માંથી

સોરઠા
વાલા તારાં વેણ, સ્વપનામાં પણ સાંભરે;
નેહ ભરેલાં નેણ, ફરી ન દીઠાં ફારબસ.. ૭૫

આજ કાલની વાત, જોડ વરસ જાતાં રહ્યાં;
ભેળા થઈને બ્રાત, ફરી ન બેઠા ફારબસ. ૭૬

પામ્યો ગતિ પવિત્ર, જઈને બેઠો જોખમાં;
મિત્ર તણી તેં મિત્ર, ફિકર ન રાખી ફારબસ. ૭૭

દિલ ન થશો દિલગીર, વેલેરા મળશું વળી;
વદીને એવું વીર, ફરીને મળ્યો ન ફારબસ. ૭૮

ઉચર્યો કદી ન એક, જૂઠો દિલાસો જીભથી;
છેલીવારે છેક, ફોગટ બોલ્યો ફારબસ. ૭૯

દીઠા નહીં દેદાર, સંદેશો નહિ સાંભળ્યો;
કાગળ પણ કો વાર, ફરી ન લખિયો ફરબસ. ૮૦

હેતે ઝાલ્યો હાથ, છેક કદી નહિ છોડતો;
મળ્યે સ્વરગનો સાથ; ફંટાયો તું ફરબસ. ૮૧

માનવજાતિ માત્ર, ભલે વસે સઉ ભૂમિમાં;
પણ પ્રીતિનું પાત્ર, ફૂટી ગયું રે ફરબસ. ૮૨

લાખ લડાવ્યાં લાડ, સુખ તે તો સ્વપ્ને ગયું;
ઝાઝાં દુખનાં ઝાડ, ફળવા લાગ્યાં ફરબસ. ૮૩

અંતરની ગત એક, ઈશ્વર જાણે આપણો;
છેતું પડ્યાથી છેક, ફરું ઉદાસી ફરબસ. ૮૪

તારા બોલ તણા જ, ભણકારા વાગે ભલા;
ઊપજે ઘાટ ઘણા જ, ફરી ક્યાં દેખું ફરબસ. ૮૫

નેણે વરસે નીર, સ્નેહી જ્યારે સાંભરે;
વેલો આવી વીર, ફરીને મળજે ફરબસ. ૮૬

લઘુ કાવ્યાંશો

[મુક્તકો, ઉપરાંત એમનાં કાવ્યોમાંથી બે-ચાર પંક્તિના અંશો.

આમાં હળવાશ છે, બોધસંકેત છે, વર્ણપ્રાસ છે, શબ્દરમત છે. દલપતરામની કવિતાનો લાક્ષણિક રીતિ-આકાર એમાં ઊપસે છે. – સંપા.]

* આસપાસ આકાશમાં, અંતરને આભાસ,
ઘાસ-ચાસની પાસ પણ, વિશ્વપતિનો વાસ.

* હરના ઘરમાં હરઘડી થતું હશે તોફાન;
સંપ ન દેખી શંકરે કીધું હશે વિષપાન!

* પરભા, પરભાત-ખોરમાં પરભાષા પર ભાવ લાવિયો;
પરભા પરભાસની મૂકી, પરભારો ક્યમ આંહી આવિયો?

* મરતાં સુધી મટે નહીં, પડી ટેવ પ્રખ્યાત;
ફાટે પણ ફીટે નહીં પડી પટોળે ભાત.

* જો રાખે નરમાશ તો, કરે શત્રુમાં વાસ;
બત્રી(સ) દાંત વચ્ચે વસે, જીભ રાખી નરમાશ.

* ધીરજ ને ચતુરાઈથી, કામ કઠણ જે હોય—
જલદી પાર મુકાય છે : ભલે કરી સૌ જોય

[ચૂંટેલી કવિતા : દલપતરામ, સંપા. – ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ૨૦૦૨માંથી]

ગદ્ય-અંશો

[‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકમાંથી, જીવરામ ભટ્ટના દંભને નિરૂપતો એક સંવાદ-ખંડ]

સોમનાથ : જીવરામ ભટ્ટ, તમે કાંઈ સંસ્કૃત અભ્યાસ કરેલો કે?

જીવ૦ : સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી, લાટિન અને ઈંગ્રેજી, એકે વિદ્યા અમારી અજાણી નથી, બધી વિદ્યાઓ અમે જોઈ લીધી છે.

રંગલો : મિથ્યાભિમાનીનું અજાણ્યું કાંઈ ન હોય, એ તો માના પેટમાંથી જ ભણીગણીને અવતરેલા હોય.

રઘનાથ : તમે કોની પાસે વિદ્યા ભણ્યા હતા?

જીવ૦ : અમારી મેળે અમે બધી વિદ્યાઓ શીખી લીધી છે, કોઈને ગુરૂ કર્યો નથી.

રંગલો : કપટી માણસ વિદ્યા ચોરી લે, અથવા ચોરાવી લે પણ શિષ્ય થઈને ન લે. કહ્યું છે કે -

ઉપજાતિ વૃત્ત

ચોરાવિ લે, કે ચિત્ત ચોરી રાખે,

વિદ્યાગુરુને ગુરુજી ન ભાખે,

જુઓ કળા એ કપટી જનોની,

કરે બડાઈ સ્વ-પરાક્રમોની.

સોમનાથ : તમે એકે પુસ્તક રચ્યું છે કે?

જીવ૦ : હા, ‘જીવરામવિનોદ’ નામનો મોટો ગ્રંથ અમે રચ્યો છે.

રંગલો : કોઈક પાસે રચાવીને પોતાનું નામ ઘાલ્યું હશે.

ઈંદ્રવજા વૃત્ત

બીજા કને કામ કશું કરાવે,

તેનું બધું માન સ્વયં ધરાવે,

ગાડી તળે શ્વાન ગતિ કરીને,

ફુલાય છે ફૂલ વૃથા ધરીને.

સોમનાથ : ત્યારે સંસ્કૃત શ્લોકનો અર્થ કરો ખરા કે?

જીવ૦ : હોવે, શા વાસ્તે ન કરીએ? શું અમે નથી જાણતા?

સોમનાઠ : ‘રામો લક્ષ્મણમબ્રવીત્’ એટલાનો જ અર્થ કરો જોઈએ.

જીવઠ : રામોલક્ષ્મણમબ્રવીતઅઅ (છેલ્લો ત્ લંબાવીને બોલે છે.)

સોમનાથ : ત્ ટૂંકો બોલવો કેમકે તે ખોડો છે.

જીવઠ : એમાં કંઈ કઠણ અર્થ નથી, રામો એટલે રામ, લક્ષ્મણ તે લક્ષ્મણ, અને મબ્રવી તે સીતા.

સોમનાઠ : શાથી જાણીએ કે, મબ્રવી એટલે સીતા ?

જીવઠ : રામને લક્ષ્મણની જોડે સીતા વિના બીજી મબ્રવી કેઈ હોય? એટલું અક્કલથી જાણીએ કે નહિ?

સોમનાથ : પછી ત રહ્યો તેનો શો અર્થ ?

જીવઠ :ત્ એટલે હનુમાન.

સોમનાથ : શાથી જાણીએ કે ત્ એટલે હનુમાન.

જીવઠ : જોને ત્નો પગ લંગડો છે કે નહિ?

રંગલો : શાબાસ! શાસ્ત્રી બાવા શાબાસ ! આવા શાસ્ત્રી તો કાશીમાં પણ નહિ હોય.

સોમનાથ : તમે અંગ્રેજીનો અર્થ કરશો કે?

જીવઠ : અંગ્રેજી શું? તમારે ગમે તે પૂછોને.

સોમનાઠ : Twinkle twinkle little star. (“ટ્વિંકલ ટ્વિંકલ લિટલ સ્ટાર”)
એટલાનો જ અર્થ કરો જોઈએ?

જીવઠ : એમાં શું છે? ટ્વિંકલ ટ્વિંકલ એટલે ટપકાં ટપકાં, અને લિટલ લિટલ એટલે લીટા લીટા, સાહેબ કરે છે તે. (હાથનો ચાળો કરી બતાવે છે.)

સોમનાથ : એમાં તો આકાશના ચળકતા ચળકતા નાના તારા વિશે છે.

જીવઠ : ત્યારે અમે પણ એ જ કહ્યું કે નહિ ? દુનિયાનો સાહેબ આકાશમાં ટપકાં ટપકાં અને લીટા લીટા કરે છે તે.

સોમનાથ : ત્યારે અમારા દરબાર સ્કૂલ સ્થાપનાર છે, તેના માસ્તર તમે થશો?

જીવઠ : ઉપરીની મહેરબાની હોય તો સ્કૂલ તો શું પણ કોલેજનું કામે ચલાવી શકીએ.

દેવબાઠ : હવે કંસાર કે કાંઈ લેશો કે?

જીવઠ : ના, હવે, ભાત લાવો.

દેવબાઠ : (ભાત પીરસે છે).

દષ્ટાંતમૂલક ગદ્ય

૧. જોશીની જવાબ દેવાની હોંશિઆરી.

એક ઘરડો શાહુકાર બોલ્યો કે આ જોશીએ મારી જન્મોત્તરી કરી છે, તેમાં લખ્યું છે કે સાત સંતાન થશે. કેમકે જાતકના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે જન્મકુંડળીમાં પાંચમું ભુવન તે સંતાનભુવન કહેવાય છે, તેમાં બાર રાશિમાંનો જેટલામો આંક આવ્યો હોય તેટલાં સંતાનની પ્રાપ્તિ તેને થશે એમ કહેવું. હવે રાશિના આંક તો એકથી બાર સુધી જ હોય છે, માટે બારથી વધારે સંતાન કોઈને થવાં જોઈએ નહિ, અને એકથી ઓછાં ન થવાં જોઈએ, પણ મારે તો મારી ઉંમરમાં પંદર છોકરાં થયાં.

જોશી : સંતાનભુવનમાં આંકડો આવે એટલાં સંતાન જીવતાં રહે એમ જાણવું.

શાહુકાર : મારે તેમ પણ નથી. કેમકે મારે સંતાન ભુવનમાં છનો આંક છે અને મારે છોકરાં ૪ જીવે છે અને મારી સ્ત્રી પણ મરી ગઈ, તેથી હવે મારે સંતાન થવાની આશા નથી. એવું સાંભળીને જોશીનું મોં બંધ થયું. પણ વળી તેની હોશિયારી પ્રગટ થઈ આવી અને તે થોડોક વિચાર કરીને બોલ્યો કે શેઠજી, શાસ્ત્રો જૂઠાં પડે જ નહિ. તમારી પરણેત સ્ત્રીનાં છોકરાં ચાર જીવે છે, તો બાકીનાં ત્રણ બીજી રીતનાં છોકરાં જીવતાં હશે એમાં શક નહિ.

૨. પટેલનો પ્રશ્ન

ત્યાં એક પટેલ બોલી ઊઠ્યો કે – કપટ કર્યા વિના ફક્ત ફળાદેશનું પુસ્તક લખ્યું તે જ પ્રમાણે કોઈ જોશી કહે તો તે ઘડીએ ઘડીએ જૂઠો પડે. તેનો એક દાખલો એવો છે કે એક નવો વિદ્યાર્થી નામીયા જોશી પાસે સાત વર્ષ સુધી જોતિશાસ્ત્ર ભણ્યા પછી પોતાને ઘેર આવ્યો, અને સર્વે લોકો કહેવા લાગ્યા કે પ્રખ્યાત જોશી પાસે ભણી આવ્યો માટે તે હોશિયાર છે, એવામાં માડું કાંઈ ખોવાયું હતું તેથી હું નાળીએર લઈને તે નવા જોશીને પ્રશ્ન પૂછવા ગયો અને તેના આગળ નાળીએર મૂકીને મેં કહ્યું કે મહારાજ, અમારું કાંઈ ખોવાયું છે: માટે પ્રશ્ન બાંધો.

જોશીએ તરત ઊઠીને પોતાની છાયાનાં પગલાં ભરીને પ્રશ્ન બાંધ્યું, ત્યાં કુંભ લગ્ન બેઠું. ત્યારે જોશીએ કહ્યું કે પ્રશ્નના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે – ‘કુંભેતુ મૂષકશ્ચૌર:’ કુંભ લગ્ન બેસે તો જાણવું કે ખોવાયેલી જણસ ઉંદર લઈ ગયા છે. ત્યારે મેં કહ્યું કે મહારાજ, પણ મારો તો બળદ ખોવાયો છે.

[‘દૈવજ્ઞદર્પણ’માંથી]

વાર્તા

ઊડી ગયેલું પંખી

વર્ષા અડાલજા

રંજુએ બારીમાંથી ફરી ડોકિયું કર્યું, પરંતુ પરિમલનું સ્કૂટર ક્યાંય દેખાયું નહીં.

કેમ મોડું થયું હશે એને? બે તો વાગી ગયા હતા અને ત્રણનો શો હતો. આ જન્મદિવસે પપ્પાએ ભેટ આપેલી સાડી ને પર્સ કાઢીને તૈયાર રાખ્યાં હતાં. પરિમલ આવે એટલે તરત નીકળી જ જવાનું હતું. અને સ્કૂટર પર થિયેટર જતાં શી વાર... પણ પરિમલ જ આવ્યો નહોતો ત્યાં!

સાડી સાથેનું મળતા રંગનું બ્લાઉઝ શોધવા એ ગઈ હતી. ફરી બારી પાસે આવીને ઊભી રહી. નિર્જન લાંબા રસ્તા પર સૂની બપોર વૃક્ષને છાંંયે બેસી કૂતરાની જેમ હાંફતી હતી. રસ્તાની ધારે વાવેલાં વૃક્ષોની ઘટામાંથી લીલેરો તડકો ઝમતો હતો. આમ તો રોજ એ આ સમયે કંઈ ને કંઈ ભરતકામની અવનવી ડિઝાઇન ભરતી હોય, અથવા સૂતીસૂતી કોઈ નવલકથાના રસમાં તરબોળ બની ગઈ હોય. પણ આજે સવારે એણે પરિમલને કહ્યું હતું :

‘આજે બપોરના શોમાં ફિલ્મ જોવા જઈએ તો?’

‘બપોરના શોમાં? પણ ઓફિસ...’ પરિમલ આવી વાતથી એટલો ચકિત થઈ ગયો હતો કે એ જેમ હતો એમ જ ઊભો રહી ગયો હતો.

એ ખડખડાટ હસી પડી હતી. ‘અરે, તમે એટલી નવાઈ પામી ગયા છો કે જાણે તમને મેં એક દિવસમાં માઉન્ટ એવરેસ્ટ પર આરોહણ કરવાનું કહ્યું હોય! બસ, આજે એક પિક્ચર જોઈ નાખીએ.’

‘પણ ઓફિસ...’

‘એક દહાડો ગુલ્લી. અરે, ચાલુ દિવસે ઓફિસમાંથી ભાગી જઈ ફિલ્મ જોવાની પણ લિજ્જત છે.’ એણે લહેકાથી કહ્યું હતું.

વર્ષા અડાલજાની
શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

પરિમલની વ્યવસ્થિત દુનિયામાં આ એક અજબ વાત હતી. ટિકિટો લઈ સમયસર આવી જવાનું કહી પરિમલ ગયો હતો. પણ જતાંજતાંય એની આંખોનું કુતૂહલ ઓસર્યું નહોતું.

એય આવી જ નજરથી એને તાકી રહેતી અને એ શ્વાસ જેટલો નજીક આવી, ધીમેથી એના હોઠ પર નામ મૂકી દેતો...

રંજુ.

એ ચમકી ગઈ. એ જ અવાજ! સ્પંદનરહિત અને મધુર, સમયનું વન વીંધીને દૂરદૂરથી હવાની જેમ વહી આવતો.

આવી જ સૂની તપતી બપોરે શીતળ ફોરાંની જેમ એ વરસી પડતો. ભરતકામની ડિઝાઇનમાં કોઈ દોરાના રંગની પસંદગીમાં એ ગૂંચવાઈ ગઈ હોય ત્યાં બારણાં પર ઘંટી જોરથી વાગી ઊઠે. એ જ હોય.. ઉતાવળો, શ્વાસભર્યો એ કહેવા લાગતો – જલદી કર, રંજુ! દસ-જ મિનિટ બાકી છે. જર્મનીની સરસ ફિલ્મ આવી છે એની ટિકિટો લાવ્યો છું.

અથવા તો એ સાંજની રસોઈમાં ગૂંથાઈ હોય ત્યાં એ ધસી આવીને ખેંચવા જ લાગે – આજે તો રંજુ! દરિયાનાં પાણીમાં ઊભાં ઊભાં જ સૂર્યાસ્ત જોવો છે. એ કંઈ બોલે ત્યાં એનો હાથ પકડી ચાલવા જ લાગતો.

એ લોકોની જિંદગીમાં સઘળું અચાનક અને યોજના વિનાનું જ રહેતું. પણ એ આડાઅવળા રંગોના લસરકામાંથીયે કેવી જીવનની ભાત ઊપસતી!

બારીના સળિયામાંથી રસ્તો ટુકડાઓમાં વિભાજિત દેખાતો હતો. સૂરજની સુવર્ણતંતુની ફેલાયેલી જાળમાં ફસાઈને હવા તરફડતી હતી. પરિમલ ક્યાંય દેખાતો ન હતો. જેનાં સ્મરણને પંખીની જેમ ઊંચે ઉડાડી મૂક્યું હતું એ ફરી ટહુકો બનીને કેમ ખરી પડતું હતું? હવે એની સાથે શો સંબંધ? કોઈએ કહ્યું હતું, તારી સાથે છૂટાછેડા પછી તરત જ પરદેશના કોઈ દૂરના સ્થળે ચાલી ગયો છે. વકીલની ઓફિસમાં એને છેલ્લે જોયો હતો. જરા દૂબળું પડી ગયેલું શરીર, શ્યામ મુખ, કરચલીવાળાં કપડાં અને ટૂંકા કાપેલા વાળ. એને જોતાં જ એના મનમાં વેદનાની એક ટશર ફૂટી હતી. કેબિનમાં દાખલ થતાં જ એણે ધીમું હસીને પૂછ્યું હતું – કેમ છે તું, રંજુ? પછી ગુનેગારની જેમ નીચું જોઈ બેસી રહ્યો. વકીલ સાથે કાગળિયાંની વિધિ પૂરી થઈ ત્યાં સુધી એ કશું બોલ્યો ન હતો. પછી એકદમ ઊભો થઈ એને તાકી રહ્યો. એની નજર જાણે ટાંકણાની જેમ એને ખોદતી હતી અને એ રજ રજ બની વેરાતી હતી. એ વિહ્વળ બની ઊભી થઈ ત્યાં એ ચંપલ ઘસડતો કેબિન બહાર નીકળી ગયો હતો. એની પાછળ જવાનું કરે ત્યાં વકીલ એની સાથે શેકહેન્ડ કરતો હતો – આખરે તમે એ અજબ જાનવરથી છૂટ્યાં.

જવાબમાં કશુંક અસ્પષ્ટ બબડી એ ઝડપથી બહાર આવી, ત્યારે એ તો રસ્તો ઓળંગી સામેની ફૂટપાથ પર ઊભો હતો. ત્યારે એ એટલો અસહાય અને ખોવાયેલા બાળક જેવો લાગતો હતો કે રંજુને એની પાસે દોડી જવાની ઈચ્છા ક્ષણભર થઈ આવી.

પણ એમ જઈનેય શું? મુક્તિ એ જ બંધન હતું. કોર્ટની વિશાળ ઈમારતને પગથિયે ઊભી રહી અને એ રસ્તાની ઉભરાતી ગિર્દીમાં ઓગળી ગયો. નજરની અદૃશ્ય, એમ જ જીવનમાંથી પણ – પછી કદી એને વિશે

ન સાંભળ્યું હતું, ન જોયો હતો. પપ્પાની કાર એને લેવા માટે આવી હતી. એમાં બેસી, એ સુખ અને સલામતીની દુનિયામાં પાછી ફરી હતી.

તો પછી હજી આ નવી દુનિયામાં એ આગંતુક બની ઉંબર પર જ કેમ ઊભી હતી? ઊલટાનું એણે ખુશ થવું જોઈએ. જેવી ઈચ્છા કરી હતી એમ જ બન્યું હતું. એનાં પપ્પા-મમ્મી નિરાંતનો શ્વાસ લઈ કહેતાં : હાશ! રંજુ એનાથી છુટી થઈ ગઈ.

હવે પરિમલ સાથેની જિંદગી ખૂબ વ્યવસ્થિત અને ગોઠવાયેલી હતી. એની ટેવો નિયમિત હતી. જવાબદારીના સંપૂર્ણ ભાનવાળો યુવાન. ઓફિસની અત્યારની પોઝિશન માટે એણે કેટલી મહેનત કરી હતી! ઉપર ચડવાનાં એક પછી એક સોપાન પર જ એનું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત હતું : પૈસા... પોઝિશન... કાર... બંગલો...

આ દુનિયામાં ચલાણી સિક્કાની જેમ રણકતી ચીજો પરિમલ પાસે હતી, જે એણે રંજુને આપી હતી. જ્યારે અત્યાર સુધી એને શું મળ્યું હતું? એ તો હતો ધૂની, અલગારી. કેટલી નોકરીઓ ખોઈ હતી! વારુ, આમ જ તો ઓફિસમાં એણે રજા માગી હતી, ત્રણ-ચાર દિવસની. અને એક નાનકડા ગામની ધર્મશાળામાં જઈને રહ્યાં હતાં. એ કહેતો – રંજુ! સાથે તું હોય, કોઈ અજાણી નદીને કાંઠે અજાણ્યું જંગલ હોય, બસ... એ રખડપટ્ટીનો આનંદ છે તે શહેરમાં ક્યાંથી?

‘પાગલ’ કહી એ ચિડાઈ હતી. પણ એ મસ્તીનો કેફ એને રૂંવે રૂંવે દીવો બની પ્રગટ્યો હતો અને અજવાળું ઝાકમઝોળ. જ્યારે કેફ ઊતર્યો ત્યારે ઓફિસ અને ઘર, બંને મોરચે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું હતું. રંજુના પપ્પા ધૂંઆપૂંઆ થઈ ગયા હતા, આવી મૂર્ખામી અને છોકરમત !

પણ એ તો એ જ મસ્તરામ. ન કશી ફિકર, ન પરવા. એની સાથેનું જીવન એટલે તોફાની ધસમસતો પ્રવાહ. એ એમાં તણાઈ ગઈ હતી. મુઘ્ધ પ્રણયના, ખુમારીવાળા લગ્નજીવનના એ દિવસો! જાણે કોઈ વિશાળકાય ગરુડની પાંખ પર બેસી એ ઊંચેઊંચે ભૂરા આકાશમાં ઊડતી હતી.

ઓહ! તો પછી ક્યાં શું બન્યું હતું કે એવા ભરપૂર જીવનને એણે ત્યજી દીધું હતું! કેટલું દુષ્કર કાર્ય હતું! વીતી ગયેલી હજારો ક્ષણોના ઢગલામાંથી કોઈ નિશ્ચિત ક્ષણ શોધીને કઈ રીતે કહી શકાય કે આ જ ક્ષણથી પોતે એને ધિક્કારવા લાગી હતી?

એમ તો આ પ્રસંગ લો.

જ્યારે રોહિતની મા બહુ બીમાર હતી ત્યારે એણે મુઠ્ઠીભરની બચત ખર્ચી નાખી હતી. અથવા એની છેલ્લી નોકરી ગઈ એ સમયની વાત. માંડમાંડ પપ્પાની ભલામણથી એને નોકરી મળી હતી અને એને લાત મારીને એ ચાલ્યો આવ્યો. એટલી સરળતાથી એણે કહ્યું હતું : રંજુ! આજે નોકરી છોડી દીધી. ત્યાં એટલો અન્યાય અને ભ્રષ્ટાચાર...

એ આઘાતથી તાકી રહી હતી. ન કોઈ ડિગ્રી, ન કોઈ લાગવગ, ન બાપદાદાની મૂડી.

‘કેમ મને ભૂખે મારવી છે?’ ધારદાર સ્વરે એણે પૂછ્યું હતું.

એ સ્વરની તીક્ષ્ણતાથી એ છેદાયો હોય એમ એની આંખો આંસુથી છલકાઈ ગઈ. ધબધબ એ દાદર ઊતરી ગયો, તે છેક બે દિવસે આવ્યો.

ઉત્સાહની છાલક ઉડાડતો એ બોલ્યો, ‘રંજુ! નોકરી મળી ગઈ.’

અખબારમાં કમ્પોઝિટર બન્યો હતો. દરરોજ રાત્રે પ્રેસમાં સાઈકલ પર નાઈટડ્યુટી પર જતો. પપ્પા-મમ્મીએ બહુ માથાં ફૂટ્યાં. અરેરે, આ દીકરીની હાલત! રંજુનો સંસાર પણ કોઈને બતાવતાં શરમ આવે.

રંજુએ એક દિવસ પૂછ્યું હતું : કદી તમને મોટો માણસ બનવાની આકાંક્ષા જ નથી થતી?

‘મોટો માણસ? બાળક જેવું એ હસી પડ્યો હતો. ‘હું તો હજી માણસ થવાની કોશિશ કરું છું રંજુ !’

રંજુ હવે ખુલ્લી આંખે ચારે તરફ જોતી હતી, હા, વાત તો સાચી હતી. કશું જ ન હતું એની પાસે અને કશું પામવાની આશા પણ ન હતી. આ માણસ એને શું આપવાનો હતો?

ભૂતકાળના બંધ ખંડમાં એ ઊભી હતી. એના બારણે ટકોરો થયો. એ ચમકી ગઈ. વર્તમાન જીવનનો ધક્કો વાગ્યો. ઘડિયાળમાં અઢીનો ટકોરો થયો હતો અને પરિમલની કશી ખબર ન હતી. પણ બહાર જવાનો ઉમળકો હવે ન હતો. જાણે પ્રબળ હવાની લહેરથી તારીખિયાનાં પાનાં ઊડાડી કરતાં હોય એમ એ વર્તમાનમાંથી ભૂતકાળમાં ફંગોળાઈ જતી હતી. જાણે અચાનક જ છાતીના ધબકારની જેમ, એ એની નજીક જ હોય એવી પ્રગાઠ અનુભૂતિ થતી હતી.

અને છતાં એ ખંડમાં એકલી ઊભી હતી. બારીમાંથી દૂર સુધી સરી જતો લાંબો નિર્જન રસ્તો એ સાફ જોઈ શકતી હતી. ઘડિયાળનો કાંટો એકએક ક્ષણને ધક્કો મારતો આગળ ચાલતો હતો. બે ને પાંત્રીસ થઈ હતી, પણ પરિમલ હજી આવ્યો ન હતો.

એ અંદરના ખંડમાં આવીને, અજાણ્યા મહેમાનની જેમ ઊભી રહી. પરિમલે કેટલા જતનથી શણગારેલું, કાળજીથી એકએક વસ્તુ પસંદ કરીને ગોઠવેલું આ ઘર. ઘર? આ મારું ઘર? એ વિસ્મિત બની ચારે તરફ જોવા લાગી. તો પછી આ દીવાલો પર પોતીકાપણાનો રંગ કેમ નથી?

આ જ ઘર એ ઇચ્છતી હતી. આવી જ જિંદગીની એને ખેવના હતી – સીધી દિશામાં ગતિ કરતી, ગો ઠવેલી. વ્યવસ્થિત. ક્યાંય કશું અણધાર્યું બનતું નથી. આવનારી પ્રત્યેક ક્ષણ પરિચિતતાનો ચહેરો લઈને આવે છે.

જે માગ્યું તે જ મળ્યું છે. તો પછી હૃદયમાં આ દર્દ શાને? આ સૂની બપોરે કેટલાંય સ્મરણો સૂકા ઘાસની જેમ ભડભડ સળગી ઊઠ્યાં છે, એની આગ એને શા સારું બાળી રહી છે?

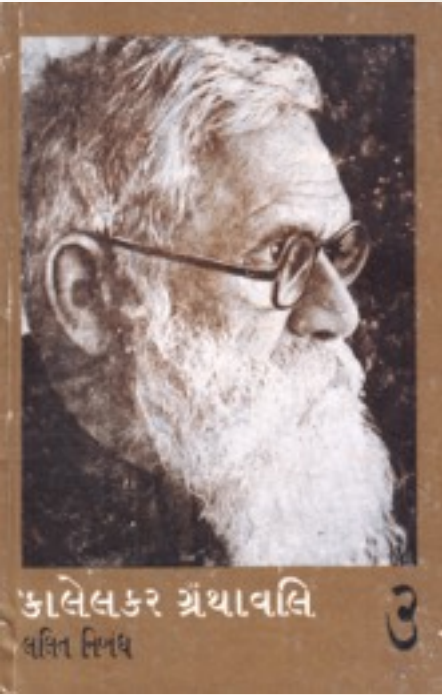
બારણાની બેલ ઉતાવળી વાગી રહી છે, પણ રંજુ અહીં તો નથી. આ ઘર, એની દીવાલો, એની છત વીંધીને એનું મન આ ભૂરા અનંત આકાશમાં ઊડી ગયેલા પંખીને શોધે છે, જેનો ટહુકો એના પાલવમાં ખરી પડ્યો છે.

[વર્ષા અડાલજાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, સંપા. ઈલા આરબ મહેતા, ૧૯૯૨]

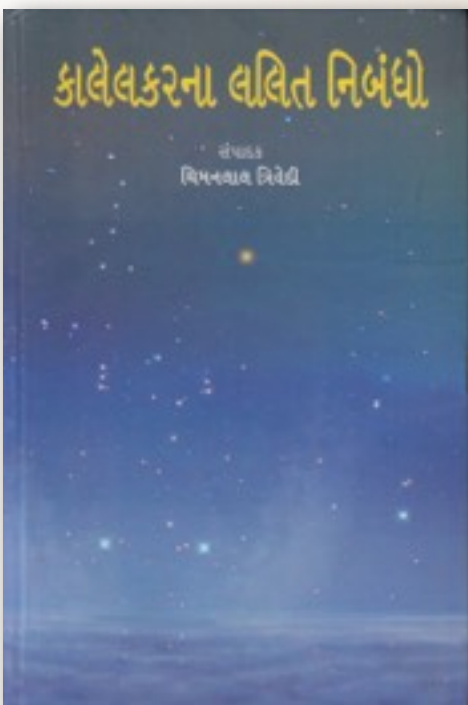
નિબંધ

ચિંચવડના પથરા

કાકા કાલેલકર

અહીંના પથરાની ખૂબી તો ઓર જ છે. સહેજ અર્ધોપોણો કલાક ફરવા જઈએ કે પથરાનું અદ્ભુત કાવ્ય નજરે પડે છે. કવિઓ પોતે જે કાવ્ય લખે છે તે દુનિયા આગળ પ્રગટ થાય એને માટે એમનામાં કેટલી ઈંતેજારી હોય છે! પણ કુદરત તો પોતાનું ભારેમાં ભારે કાવ્ય પૃથ્વીના ઉદરમાં હજારો અને લાખો વરસ સંતાડી રાખતાં પણ સંકોચાતી નથી. એક ઊંડી ખાણમાંથી એક ખરબચડો ગોળ પથરો અમે લઈ આવ્યા. અમે એ ભાંગ્યો તો અંદર શું મળે! જાંબુડા રંગનાં અને સાકર જેવા પાસાવાળાં નાનાંમોટાં રત્નોનો ભંડાર! પૈસાદાર લોકો એ રત્નોની કિંમત ન કરે અથવા એમને પોતાની વીંટી ઉપર ન બેસાડે કે હાર કરીને પોતાના ગળામાં ન પહેરે, તેથી શું આનું રત્નપણું ઓછું થયું? સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાં એના પાસા જોયા તો તેમાં તો અનેક પગથિયાં દેખાયાં, જાણે કાંકરિયા તળાવનાં પગથિયાં.

બીજા કેટલાક પથરાઓ બરાબર એથી ઊલટા. એમના આખા શરીર પર નાનામોટા ખાડા અને એ બધા ખાડા પાસાદાર અને અણિયાળા. આમાં વળી રંગની મજા જુદી જ. કેટલાકની નાભિ લાલ રંગની, જ્યારે કેટલાકની સાવ આસમાની રંગની, જ્યારે કેટલાક પથરાઓ પર હીરાકણીની ભાત પડેલી – ગમે તે દિશાએ જુઓ, ચળક્યા જ કરે. આ કણીઓમાં કેટલીક રાઈ કરતાંય ઝીણી અને કેટલીક અમદાવાદી બોર કરતાંય મોટી. લીલા રંગના પથરાનો તો અહીં કોઈ ભાવ પણ ન પૂછે. કેટલાક પથરાઓમાં અંદર-બહાર બધે લીલાંલીલાં ટપકાં જ હોય છે અને વચમાં-વચમાં અબરખ જેવો ચળકાટ હોય છે. એ પથરો જેટલો રૂપાળો હોય છે તેટલો જ સુંવાળો પણ હોય છે. પથરામાં એની જાત કાચી ગણાય. કુદરતમાં લીલો રંગ અસ્થિર છે. લીલા રંગનો ભરોસો ન રખાય. આજે છે ને કાલે નથી. વનસ્પતિમાં પણ આપણે

નથી જોતા કે તડકાને લીધે જ લીલો રંગ ખીલે છે અને એ તડકો જ રંગને ચૂસી જાય છે? લીલો રંગ એટલે ઘડીકની લહેર. વાદળી રંગ એથી સાવ ઊલટો – આકાશ જેવો સ્થિર. અમારી પાસે વાદળી રંગના જાતજાતના પથરાઓ છે. કેટલાકનો રંગ બહુ ઘેરો હોય છે ને કેટલાકનો સાવ ફીકો. આ રંગ બધે સરખો નથી હોતો.

શ્યામાચ્છબલં પ્રપદ્યતે એ ઉપનિષદનું વચન રટતા હોય તેવા આ પથરા હોય છે. સ્વેટના રંગથી માંડીને સફેદ રંગ સુધીના અનેક પ્રકારો એમાં હોય છે. પરવાળાના રંગના પથરા બહુ મળતા નથી, પણ જ્યારે મળે છે ત્યારે મન હરી લે છે. એમનો લાલ રંગ હસમુખો અને ઠાવકો છતાં ખાનદાન હોય છે. બીજો એક પથરો લીંબુના ચોથા ભાગની ચીરના આકારનો છે. એની એક બાજુ તમે જુઓ તો કહેશો કે લાલ દરવાજા આગળની મસ્જિદમાં જે અર્ધગોળ જાળી છે તેવો જ એ દેખાય છે. આની ધરતી ખરબચડી ભાતવાળી છે અને એની કોર આંગળી જેટલી જાડી ન વાદળી રંગની છે. બીજા એક પાતળા પથરામાં પાસાદાર ચક્રમકની એક ઊંડી ગુફા છે. બાળ ઘણી વાર સૂક્ષ્મદર્શક કાચ લઈને અંદરનું સંશોધન કરે છે, પણ એ કેટલી ઊંડી છે એનો પત્તો એને હજુ નથી લાગ્યો. પથરો તોડીને જોવા જેટલો એ અરસિક સંશોધક નથી થયો.

પથરાની બીજી એક જાતને અમે અનેનાસનું નામ આપ્યું છે. એને ભાંગીએ કે અનેનાસનાં પતીકાં અને તેની ચીરો જેવા કકડા થાય છે. એમાંનો એક કકડો જાપાની પંખાના આકારનો છે. એક કાચબા જેવો છે; માત્ર છેક કૂર્મોડ્ગાનીવ સર્વશઃ । એક ચક્રમકનો પથર ચામડાના રંગનું બખતર પહેરી બેઠો છે. આપણા મોટામોટા પાણીના ઢેગડા પરની કંસારાની હથોડીના ઠોક જેવી તેના પર ભાત છે. કેટલાક પથરાઓને ચક્રમકના કહેવા કે આરસપહાણના, એવી શંકા આવે. કેટલાક તો મીણના ગોળા જેવા લાગે છે. એક પથરામાં પ્રશ્નચિહ્ન જેવી લીટીઓ છે, જ્યારે બીજામાં અષ્ટકોણી રકાબીનો ભાંગેલો કકડો હોય એવી ભાત છે.

તમે શંખજીરું જોયું છે? એ બહુ લીસો ને પોચો પથરો હોય છે. મરડામાં ને સંઘરણીમાં એની ઝીણી ભૂકી કરી માવાની બરફી સાથે ખવડાવે છે. એ શંખજીરા જેવા – પણ શંખજીરું નહીં – પથરાઓ પણ અહીં મળે છે. એનો આકાર સકરપારિયા ચોસલા જેવો હોય છે. એનાં પડ દેખાય છે એક રીતે, પણ એને ભાંગીએ ત્યારે બીજી જ રીતે ભાંગે છે. મારી પાસે એક મજાનો ત્રિકોણી પથરો છે. એ ચળકે છે ફટકડીની જેમ. પણ એની ભાત કઈ રીતે વર્ણવું? એક જ પાયા પર નાનામોટા અનેક સમદ્વિભુજ ત્રિકોણ ઊભા કરીએ તો જેવી આકૃતિ થાય તેવો એ છે. બાણની ટોચના આકારનો પણ કહી ન શકાય. કેટલાક પથરાઓમાં વાંકીચૂકી પણ સમાંતર ને સફેદ લીટીઓ હોય છે. આપણે ત્યાં જિલ્લા-વાર ‘કોન્ટોર મેપ્સ’ પડેલા છે. એમાં ટેકરી બતાવવા માટે જે લીટી દોરેલી હોય છે તે ઉપરથી કંઈક ખ્યાલ આવશે.

અંગ્રેજીમાં ત્રણ શબ્દો છે : ટ્રાન્સ્પેરન્ટ, ટ્રાન્સ્લ્યુસન્ટ અને ઓપેક. ટ્રાન્સ્પેરન્ટ એટલે સજ્જનના મન જેવા પારદર્શક, ઓપેક એટલે મુત્સદ્દીઓના હેતુ જેવા અપારદર્શક અને ટ્રાન્સ્લ્યુસન્ટ એટલે વિદ્યાર્થીઓના નિબંધ જેવા અસ્પષ્ટ પારદર્શક. મારી પાસે ત્રણે જાતના પથરાઓ છે અને વિશેષ મજા એ કે એક જ પથરામાં કોક-કોક વાર આ ત્રણે સ્થિતિ જોવા મળે છે. કેટલાક પથરાઓ સાવ બાધા જેવા દેખાય છે, પણ જ્યારે પ્રકાશ અને આપણી આંખ વચ્ચે આપણે એમને ધરીએ ત્યારે પોતાની અંદર રહેલી બધી કળાઓ પ્રગટ કરે છે. તમે સમુદ્રની છીપો તો ઘણી જોઈ છે. અહીં એ રંગના દૂધિયા પથરા પણ મળે છે. એક નાનકડો પથર કાચકાગળ જેવો છે. એના પર અમે અમારી પેન્સિલની અણી કાઠીએ છીએ.

ચોમાસાના વરસાદમાં જેને દિનરાત કામ કરવું પડ્યું છે એ જાણે છે કે પગનાં આંગળાં સડી જાય છે ને બે આંગળાં વચ્ચેનો ભાગ આસમાની ધોળો થઈ જાય છે. પગની એ સ્થિતિ જોઈ આપણને ચીતરી ચડે છે, પણ પથરામાં જ્યારે એ ઝાંચ દેખાય છે ત્યારે એ જોતાં મન ઠરે છે. બાળે ક્યાંકથી હાથની આંગળી જેવો જ એક પથરો આણ્યો છે. એના પર કાચકાગળ જેવી કણીઓ છે. પણ આવી કણીવાળો ઉત્તમમાં ઉત્તમ પથરો પ્રભુદાસ પાસે છે. કોઈ પણ કળારસિક માણસ એને એક વાર જુએ તો ભૂલી ન જાય. અમારી પાસે પથરાનું એક નાનકડું ભૂંગળું પણ છે. એની અંદરની બાજુ બધા હીરા-હીરા ચોટેલા છે. એ કઈ રીતે બને છે એ તમારે જાણવું જોઈએ. ખાંડમાંથી સાકર કઈ રીતે બનાવે છે, જાણો છો? સમુદ્રના પાણીમાંથી મીઠાના સરખા જ પાસાવાળા અને આકારવાળા નાનામોટા ગાંગડા કઈ રીતે બને છે એનો તમને ખ્યાલ છે? મોરથૂં અને ફટકડી બંને એક જ પાણીમાં ઓગળી ગયા પછી એમને ફરી અલગ કેવી રીતે કરવાં એની યુક્તિ તમે સાંભળી છે? નાનકડા કે લાંબા કાગળમાં એ બધું હું તમને ન કહી શકું. કિશોરલાલભાઈને અથવા શંકરલાલભાઈને તમે પૂછી જોજો. વેરૂળની કે અજંટાની હજાર કે બે હજાર વરસ પહેલાંની કારીગરી જોઈને આપણને અચંબો થાય છે અને આપણે એમની પાસેથી મળતો ઇતિહાસ શોધીએ છીએ. પણ મારા હાથમાં રમતા આ નાનામોટા પથરાઓ પાસે એટલો બધો જૂનો ઇતિહાસ છે કે વેદકાળને પણ આ પથરાઓ ગઈ કાલને નામે સંબોધે છે!

તમારામાંથી કેટલાક જણ જાણતા હશે કે ભૂસ્તરવિદ્યા કરીને વિજ્ઞાનનો એક ભાગ છે. એ શાસ્ત્ર પૃથ્વીના પડની સ્થિતિ કેવી છે, તે શાથી આવી બની છે, વગેરે બધી વસ્તુઓની તપાસ કરે છે. આ શાસ્ત્રનો ખેતીમાં, કૂવા ખોદવામાં, ખાણો ખોદવામાં વગેરે અનેક કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધરતીકંપનાં કેટલાંક કારણો પણ આ શાસ્ત્ર પાસેથી મળી શકે છે. ભૂતકાળ તરફ પ્રયાણ કરતાં જ્યાં ઇતિહાસ થાકે છે ત્યાં આ શાસ્ત્ર પોતાનું કારભારું શરૂ કરે છે. જો ચંદ્રશંકરને તમે પકડી શકો તો એચ. જી. વેલ્સના ઇતિહાસમાંનાં પહેલાં થોડાં પ્રકરણનો સાર એ તમને આપી દેશે અને પૃથ્વીની ઉંમરમાં આખી માણસજા તનો ઇતિહાસ એક ક્ષણ સમાન જ છે એ તમને સિદ્ધ કરી આપશે. એ માનવપૂર્વ ઇતિહાસના પ્રતિનિધિ તરીકે આ પથરા અહીં છે!

તમારામાંના કેટલાક જણ મારી સાથે ખંભાત આવ્યા હતા. ત્યાં આપણે અકીકની કારીગરી જોવા ગયા હતા. રાજપીપળાના ડુંગરામાંથી અકીકના પથરા આણી ભઠ્ઠીમાં તે પકવે છે એટલે એ પથરામાં જાતજા

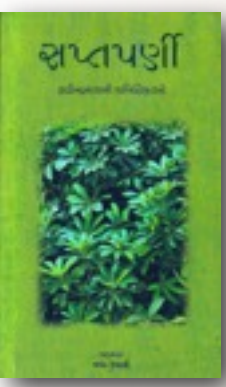
તના રંગો અને ભાતો ખીલે છે. એ તો કૃત્રિમ ક્રિયા થઈ. કુદરત એ જ ક્રિયા લાખો વરસથી – હા સાચે જ લાખો વરસથી – પૃથ્વીના પેટમાં કરતી આવી છે. એ ક્રિયા આપણાથી અજ્ઞાત અને ચૂપચાપ ચાલે છે. ‘સિલિકેટ’(ચક્રમકનો પથ્થર)નો રસ બે પથરા વચ્ચે અથવા એકાદ મોટા પથરાના પેટમાં ઘૂસે છે. ત્યાં એના જાતજાતના આકાર થઈ જાય છે.

એકાદ પથરાના પેટમાં પોલાણ વધારે હોય અને ‘સિલિકેટ’નો ગરમ રસ ઓછો ગયો હોય એટલે એના મજાના પાસા પડે છે. અહીંથી કેટલાક સુંદર-સુંદર પથરા મોકલવાનું મન થાય છે. તમને સાચવવાનું મન થાય તો સાચવશો, નહીં તો મહાવિદ્યાલયમાં શ્રી નારાયણ મલકાનીને સોંપી દેજો. એ અજબ વસ્તુના શોખીન છે. એમનો કંઈક ઉપયોગ જરૂર કરશે.

અહીં પ્રભુદાસે પણ પોતાનો સંગ્રહ કરવાની શરૂઆત કરી છે. એની પાસે તો ખૂબ જ આકર્ષક પથરા ભેગા થયા છે. એક પથરાનો આકાર કાન જેવો છે, પણ એ કશું સાંભળતો જ નથી. રામનામનું રટણ કરતી વખતે વાલ્મીકિ ઋષિના કાન ક્યાં દુન્યવી વાતો સાંભળતા હતા? બીજા એક પથરામાં કાળી, પીળી અને જર્દા રંગની એવી મજાની લીટીઓ છે કે મને તો આગ્રાના ઇતમાદુદૌલાની કબર જ યાદ આવી. બીજા એક પથરામાં સમકેન્દ્ર લીટીઓ જ છે. ડુંગળી અર્ધી કાપી હોય એટલે અંદરનાં પડ જેવાં દેખાય છે અથવા આંગળી ઉપરનાં શંખચક્ર જેવાં હોય છે તેવી જ આ લીટીઓ છે. માત્ર આની લીટીમાં ઠેરઠેર ખૂણા પડેલા હોવાથી આની શોભા કરોળિયાની જાળ જેવી છે. અહીં પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ પ્રભુદાસને પૂછે છે કે ‘આ પથરાઓનું તમે શું કરો છો?’ પ્રભુદાસ શો જવાબ આપે છે તે હું જાણતો નથી. મને એક વાર રામદાસભાઈએ પૂછેલું કે ‘આ તારાઓ જોવાથી શો લાભ થાય? ત્યારે મને કશો જવાબ સૂઝ્યો ન હતો, કેમ કે એ સવાલ જ મને ઊઠ્યો ન હતો.

જાન્યુઆરી, ૧૯૨૫

(જીવનનો આનંદ, ૧૯૩૬; અહીં કાલેલકરના લલિત નિબંધો, સંપા. ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ૨૦૧૦-માંથી)

કાવ્યાનુવાદો

રવીન્દ્રનાથની કવિતિકા

અનુ. જયંત મેઘાણી

*My thoughts shimmer with these shimmering
leaves and my heart sings with the touch
of this sunlight;
my life is glad to be floating with all
things into the blue of space,
into the dark of time.*

(Stray Birds)

*'You are the big drop of dew under
the lotus leaf,
I am the smaller one on its upper side'
said the dewdrop to the lake*

[Stray Birds]

*You stand on the seashore of my heart.
The waves have become wild to touch
your feet.
Go not away, beloved, the winds is rising.
Wait till the sea breaks its bounds.
The waves have become wild to touch
your feet.*

[English Writtings. 4]

આ ફરફરતાં પર્ણો સાથે
મારા વિચારો પણ ફરફરે છે
ને સૂરજનાં કિરણો મારા હૃદયમાં સૂર છેડે છે;
આ નીલાકાશમાં ને કાળના ઊંડા અંધકારમાં તરતી
સકલ સૃષ્ટિ સાથે હું પણ વિહરી રહ્યો છું.

ઝાકળબિંદુએ સરોવરને કહ્યું :
કમળપત્રની નીચે તું મોટેરું બિંદુ બનીને હિલોળે છે,
હું તેના ખોળામાં લપાયું છું.

તું મારા હૃદય-સમદરને તીરે ઊભી છે,
ને સાગરતરંગ તારી પાની ધોવા માટે અધીર છે.
જતી ન રહેતી, પ્રિયે, પવનઅશ્વો ગગનવાટે વછૂટ્યા છે.
સાગરનીર ચોદ્દિશ ઘૂઘવે ત્યાં સુધી વાટ જોજે :
સમદરછોળ તારાં ચરણ ચૂમવા પાગલ છે.

[સપ્તપર્ણી, અનુ. જયંત મેઘાણી, ૨૦૧૮-માંથી]

કાવ્યાનુવાદ

જયદેવકૃત ગીતગોવિંદ

અનુ. રાજેન્દ્ર શાહ

|| રામગિરીરાગે યતિતાલે || ગીતમ્ 4 ||

ચન્દનચર્ચિતનીલકલેવરપીતવસનવનમાલી |
કેલિચલન્મણિકુણ્ડલમણ્ડિતગણ્ડયુગસ્મિતશાલી ||
હરિરિહ મુગ્ધવધૂનિકરે વિલાસિનિ વિલસતિ કેલિપરે || ધ્રુવમ્ || 1 ||

પીનપયોધરભારભરેણ હરિં પરિરભ્ય સરાગમ્ |
ગોપવધૂરનુગાયતિ કાચિદુદઞ્ચિતપઞ્ચમરાગમ્ || હરિરિહ 0 || 2 ||

કાપિ વિલાસવિલોલવિલોચનખેલનજનિતમનોજમ્ |
ધ્યાયતિ મુગ્ધવધૂરધિકં મધુસૂદનવદનસરોજમ્ || હરિરિહ 0 || 3 ||

કાપિ કપોલલતે મિલિતા લપિતું કિમપિ શ્રુતિમૂલે |
ચારુ ચુચુમ્બ નિતમ્બવતી દયિતં પુલકૈરનુકૂલે || હરિરિહ 0 || 4 ||

કેલિકલાકુતુકેન ચ કાચિદમું યમુનાજલકૂલે |
મજ્જુલવજ્જુલકુજ્જગતં વિચકર્ષ કરેણ દુકૂલે || હરિરિહ 0 || 5 ||

કરતલતાલતરલવલયાવલિકલિતકલસ્વનવંશે |
રાસરસે સહનૃત્યપરા હરિણા યુવતિઃ પ્રશશંસે || હરિરિહ 0 || 6 ||

श्लिष्यति कामपि चुम्बति कामपि कामपि रमयति रामाम् ।
पश्यति सस्मितचारुतरामपरामनुगच्छति वामाम् ॥ हरिरिह० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमिदमद्भुतकेशवकेलिरहस्यम् ।
वृन्दावनविपिने ललितं वितनोतु शुभानि यशस्यम् ॥ हरिरिह० ॥ ८ ॥

विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिन्दीवर-
श्रेणीश्यामलकोमलैरुपनयन्नङ्गरनङ्गोत्सवम् ।
स्वच्छन्दं व्रजसुन्दरीभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः
शृङ्गारः सखि मूतिर्मानिव मधौ मुग्धो हरिः क्रीडति ॥ ११ ॥

अद्योत्सङ्गवसद्भुजङ्गकवलक्लेशादिवेशाचलं
प्रालेयप्लवनेच्छानुसरति श्रीखण्डशैलानिलः ।
किं च स्निग्धरसालमौलिमुकुलान्यालोक्य हर्षोदयाद्-
उन्मीलन्ति कुहूः कुहूरिति कलोत्तालाः पिकानां गिरः ॥ १२ ॥

रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रूवा-
मभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया ।
साधुत्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुति-
व्याजादुत्कट चुम्बितः स्मितमनोहारी हरिः पातु वः ॥ १३ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे सामोददामोदरो नाम प्रथमः सर्गः ॥

અનુવાદ

(રામગિરિ રાગ, યતિ તાલ)

ચંદનચરિત નીલ કલેવર, પીતવસન વનમાળી,
કેલિહલ્યાં મણિકુંડલ ગાલે રેખ મધુર સ્મિતવાળી.
રતિરસ મુગ્ધ વધૂગણ સંગે, કાન્ત વિલાસ કરંત ઉમંગે. ૧

પૃથુલ પયોધર ભાર ભરી આલિંગત હરિ અનુરાગે,
તાર સૂરથી ગાવત કોઈ મુદ્દમય પંચમ રાગે. ૨

કોઈ વિલાસ વિચંચલ નયને ખેલત અતિ રત હાવે,
ધ્યાન ધરત મધુસૂદન કેરા વદનકમલનું ભાવે. ૩

કોઈ નિતંબવતી કંઈ કથનનિમિત્તે દયિત-કપોલ,
સહજ રીતથી ચૂમે ચશચશ, વપુએ પુલક વિલોલ. ૪

કેલિકલા કૌતુકથી કોઈ લલના યમુના કૂલે,
મંજુલ વંજુલ કુંજે હરિને કર્ષતી ધરત દુકૂલે. ૫

કરતલ તાલથી તરલ વલયની કિંકિણરવ લહરીએ,
રાસ રસે રમતી નર્તન પ્રિય તરુણી તોષી હરિએ. ૬

આલિંગન ચુંબન કીડનથી કોઈ કોઈ રમણીને,
તેમ રીઝવે નયનકટાક્ષે અનુસરતી નમણીને. ૭

વૃંદાવન વિપિને અદ્ભુત આ કેશવકેલિ રહસ્ય,
શ્રી જયદેવ ભણિત મંગલકર સહુને હજો યશસ્ય. ૮

*

અંગે કોમલ નીલ પદ્મ સમ જે સોહંત, આનંદને,
 તે રેલી સઘળે ચરાચર જગે માણે અનંગોત્સવ.
 સ્વેચ્છાએ વ્રજસુંદરીથી બહુધા અંગાંગ આલિંગત,
 કીડંતા, સખિ, આ વસંત સમયે શૃંગારમૂર્તિ સમ. ૧૧

જોને ચંદન કોટરે વસત કો ભોરિંગ ડંખે દુખી,
 જાતો દક્ષિણ વાયુ દાહશમને હિમાદ્રિના આશ્રયે.
 ને આ આમ્રની સ્નિગ્ધ મંજરિ લહી ઉદ્રેકથી હર્ષના,
 વાણી કોકિલની કુહૂ કુહુકતી ઉત્તાલ કોલાહલે. ૧૨

રાસોલ્લાસવિભોર વિભ્રમભરી આભીરવામા કને,
 આવી, વ્હાલથી ગાઢ વક્ષ ધરી; તે પ્રેમાન્ધ રાધા પછી,
 'કેવું, સાધુ, સુધાભર્યું વદન આ!' એ ઉક્તિગીતે છલે,
 ચૂમે ઉત્કટ મંદ હાસ્ય હરિનું રક્ષા કરો સર્વની. ૧૩
 ઇતિ શ્રી ગીતગોવિંદે સામોદ દામોદર નામ પ્રથમ સર્ગ.

*શ્લોક ૮ સુધી માત્રામેળી ગીતિલય છે, શ્લોક ૧૧-૧૩ શાર્દૂલવિકીડિત છંદ છે, બંને પાઠમાં શ્લોકક્રમ ૮,૧૦ કેમ નથી એની કોઈ સ્પષ્ટતા પુસ્તકમાં નથી. ૮ પછી ફૂદડી મેં મૂકી છે.
 -સંપા. સંચયન

ચરિત્રરેખા

તખ્તસિંહ પરમાર

પ્રવીણસિંહ ચાવડા

નર્મદભાઈએ પ્રથમ ફોન દ્વારા સંપર્ક કર્યો, પછી મારે ઘેર પધાર્યા હતા. અન્ય એક ગુરુજન (ગુરુઓના પણ ગુરુ) તો સીધા જ પ્રગટ થયા, કોઈ નોટિસ વગર.

સંતાડવા જેવું સંતાડી દેવાની (કે સંતાઈ જવાની) તક આપી નહીં.

સીધું જ આ દશ્ય! એક વડીલ મારા આંગણામાં ઊભા છે અને બારણા સામે નહીં, એની ડાબી બાજુની ભીંત સામે તાકી રહ્યા છે. ચહેરાની રેખાઓમાં થોડું વિસ્મય છે, થોડી વેદના.

મને થયું, અરે, આ તો પરમારસાહેબ!

અમારે સીધો પરિચય નહોતો, પણ બે-ત્રણ વર્ષ અગાઉ એક વાર એમને જોવાની તક મળી હતી. હું સુરતથી જૂનાગઢ એક મિત્રને મળવા ગયો હતો અને થોડા દિવસ રોકાયો હતો. દરમિયાન, પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર શંભુપ્રસાદ ત્રિવેદીનું કોઈ સંસ્થામાં વ્યાખ્યાન હતું તેની જાણ થઈ એટલે અમે ત્યાં પહોંચી ગયા. કાર્યક્રમના પ્રમુખસ્થાને પરમારસાહેબ હતા. નાનકડો હોલ, મોટી મેડી જેવો, ગણ્યાગાંઠ્યા શ્રોતાઓ. એ નિમિત્તે પરમારસાહેબને પ્રથમ વાર જોયા અને સાંભળ્યા. અલબત્ત, પાછલી હરોળમાં બેઠેલા એક શ્રોતાની એમણે નોંધ ન જ લીધી હોય.

એમને જોઈને હું ઓટલા પર દોડી ગયો, ‘પધારો, સાહેબ!’

અહીં કંઈક બન્યું, અસાધારણ અનપેક્ષિત, જેણે એ પ્રસંગને અવિસ્મરણીય બનાવ્યો છે.

અતિથિ તમારે આંગણે આવે તો પ્રથમ એ થોડી વાર બહાર થોભે તે સમજાય એવું છે. સજ્જનનું એ લક્ષણ છે. બારણું ઉઘાડું હોય તો પણ અંદર ઘૂસી ન જાય. ડોરબેલ (જેનો એક જમાનામાં પર્યાય હતો ખોખારો) વગાડીને પોતાના આગમનની જાણ કરે. જાણ થતાં જ તમે સામે ચાલીને એમને લેવા જાઓ, સ્વાગતના બે શબ્દો બોલો અને અતિથિ (તેઓ ઝઘડો કરવા કે શાપ આપવા પધાર્યા ન હોય તો) ઘરમાં પ્રવેશ કરે.

પરમારસાહેબ તત્ક્ષણ પધાર્યા નહીં. સ્વાગતના મારા શબ્દોનો પણ પ્રતિભાવ આપ્યો નહીં. તે ઉપરથી મેં તારણ કાઢ્યું કે બારણા પાસે. દીવાલ પર કંઈક હતું જેમાં એમને, મારામાં હશે એના કરતાં વધારે રસ હતો.

બોલ્યા નહીં, દષ્ટિ જે બિંદુ પર સ્થિર હતી તે તરફ હાથ લંબાવ્યો, આ શું છે? – એવા અર્થમાં.

‘શું?’

‘આ.’

અહીં મારી દશા હીણપતભરી થઈ.

ભીંત પર મારા નામનું પાટિયું હતું.

નેમ-પ્લેટ.

એણે વિદ્વાનની વાચા હણી લીધી હતી.

*

જીવનનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં તેમ સરકારી તંત્રમાં અમુક કામો બારોબાર, નાયકની જાણ બહાર થતાં હોય છે. દા.ત. વરરાજા માટે ઘોડાની પસંદગી, કન્યા માટે પાનેતર. એક જમાનામાં આ સ્થિતિ હતી, આજે કદાચ નહીં હોય.

જોકે, હજુ કેટલાંક ક્ષેત્રો છે, મજબૂત અને ટકાઉ, કાળની હકૂમતની બહાર, જેમાં રૂઢિનો ત્યાગ થયો નથી, પ્રણાલીઓ જળવાઈ રહી છે. દાખલા તરીકે દ્રોહ. દ્રોહ દેવો હોય તેની અગાઉ પ્રેમિકા કે મિત્ર, નાયક પાસે જઈ જાણ કરતાં નથી, તેની પરવાનગી માગતાં નથી-’

‘એક્સક્યૂઝ મી, મે આઈ બિટ્ટે યુ?’

મિત્ર છું, ભૂતપૂર્વ મિત્ર બની શકું?

અપવાદ: ગ્રેહમ ગ્રીનની વાર્તા, ‘મે વી બોરો યોર હસબન્ડ?’ (‘May we Borrow Your Husband?’)

નવા અધિકારીના નિવાસસ્થાન માટે નેમ-પ્લેટનું નિર્માણ પણ બારોબાર થયું હતું. (આ શબ્દ સરકારી છે. તે કદની વિશાળતા અને સ્વરૂપની ભવ્યતા સૂચવે છે. મારા એક બેડરૂમના ફ્લેટને ‘નિવાસસ્થાન’ કહેવામાં ઉપહાસ છે તે હું સમજું છું.)

એ ક્યાંથી આવી, કોણે એની કલ્પના કરી, કયા કલાકારે એ કલ્પનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું, અંતે કોણ આવીને મારે ટોડલે લટકાવી ગયું - આમાંનું કંઈ હું જાણતો નહોતો. એક સાંજે ઓફિસેથી આવ્યો ત્યારે નજર પડી. દર્શનમાત્રથી પ્રસન્નતા થઈ. આંખો ઠરી.

કહેવાય લાકડાનો સામાન્ય ટુકડો, પણ. ઘડવૈયાએ એને અદ્ભુત આકાર આપ્યો હતો. નેમ-પ્લેટ મોટે ભાગે લંબચોરસ હોય, કોઈ કોઈ લંબગોળ. આ કિસ્સામાં એ અંગડાઈ લેતી હતી. કટિપ્રદેશમાં રસિક વળાંકો હતા. તે પછી ચિતારાએ પોતાની કલાનો, અર્ક રેડી દીધો હતો. બોર્ડર પર નાનકડાં નાજુક પુષ્પોનો મઘમઘાટ, પક્ષીઓનો કલરવ.

વચ્ચે કલાત્મક અક્ષરોમાં નામ : ‘પ્રવિણસિંહ ચાવડા.’

જોડણી વિશે હોવી જોઈએ તેટલી સજાગતા મારામાં નહોતી તે હું સ્વીકારું છું, પરંતુ પોતાના નામની સાચી જોડણી ન આવડે એવો સાવ ઠોઠ પણ નહોતો. તેથી અહીં પ્રશ્ન આવે : પાટિયાનો આવિષ્કાર ભલે મારી જાણ બહાર થયો અને પોતાની જાતે ઊડતું - ઊડતું આવીને એ મારા ટોડલે ઝૂલવા લાગ્યું, પરંતુ એની પહાડ જેવી ખોડ મને કેમ ન દેખાઈ?

તાત્કાલિક એને દૂર કેમ ન કરાવ્યું?

નામ એને હોદ્દો-કેફ ચડ્યો હતો?

પરમારસાહેબ સમક્ષ મારે બચાવ કરવો હોય તો કયા શબ્દોમાં કરવો? એ પરાક્રમ મારું નહીં, ઓફિસના માણસોનું હતું (સાહેબ, મારું નામ પરાક્રમસિંહ નથી! એમ કહી દોષનો ટોપલો અન્યના માથે નાખવામાં તો કાયરતા હતી.

મેં કહ્યું, ‘સાહેબ, આમાં બન્યું એવું કે...’

‘બીજે ચાલે, પણ તમારા ઘર આગળ આ ન ચાલે.’

‘આપ અંદર પધારો, સાહેબ, એને આજે જ સજા કરવામાં આવશે-’

મનોમન ઉમેર્યું, ‘એનો નાશ કરવામાં આવશે. જરૂર હશે તો શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે ભીંતના એ દૂષિત ભાગનું શુદ્ધીકરણ પણ કરવામાં આવશે.’

આટલું લખ્યા પછી, વળી એક જુદા કારણે, અપરાધભાવનો અનુભવ થાય છે. સાહેબ બહાર ઊભા રહ્યા તે સમયગાળો માંડ એક મિનિટ જેટલો હશે, પ્રસંગના આલેખનમાં વિસ્તાર કરી મેં એમને ખૂબ વધારે સમય મારા ઘરની બહાર ઊભા રાખ્યા!

અવિવેક થયો પરંતુ તે જાણીજોઈને નથી કર્યો, સ્મૃતિની આ રમત છે. મોટું છે તે નાનું બની જાય છે અને નાનું છે, સાવ ટપકા જેવડું, તે વિસ્તરીને આખા કેન્વાસને ભરી દે’ છે. પરમારસાહેબનું અમારે ઘેર આગમન: એ ધન્ય પ્રસંગની અન્ય કોઈ વિગતો યાદ નથી!

પરમારસાહેબનો ફોન આવે ત્યારે ભોજન માટે નિમંત્રણ હોય જ. જોકે, એ સંદર્ભમાં ‘નિમંત્રણ’ અને ‘ભોજન’ જેવા ભારેખમ, શુષ્ક શબ્દો. બંધબેસતા નથી લાગતા.

એમની ભાષા જુદી, લહેકો જુદો. વળી, આ વાતને માત્ર ભાષા સાથે નહીં, એક જીવનશૈલી સાથે સંબંધ છે.

– રોટલા ખાવા આવો.

અથવા

– અનુકૂળ હોય તો સાંજે આવો, સાથે ખીચડું ખાઈશું.

પોતે ત્યારે ગરાશિયા બોર્ડિંગમાં રહેતા.

હમણાં દોઢેક વર્ષ પર ભાવનગર જવાનું થયું ત્યારે સાહેબને મળવા એમના મોટા દીકરાને ઘેર ગયેલો. અલબત્ત, મહેન્દ્રસિંહ સાથે હતા. જોતાંની સાથે ઓળખી ગયા, એમને મારી ગરાશિયા બોર્ડિંગની મુલાકાતો પાંત્રીસ વર્ષ પછી પણ યાદ હતી.

મેં મહેન્દ્રસિંહની સામે પ્રશ્નાર્થ નજરે જોયું.

એમણે મનોમન વર્ષોની ગણતરી કરી, પછી સહેજ હસીને કબૂલાત કરી, ‘હું આઠમી-નવમીમાં હોઈશ.’

એટલે કે, એમની સ્મૃતિમાં નહોતું. કિશોરની પ્રાથમિકતાઓ જુદી હોય, બહાર ક્યાંક રમતા હશે.

એવા એક પ્રસંગે સાથે ખીચડું ખાવામાં કુમારશ્રી શિવભદ્રસિંહજી પણ હતા. (જેમનો પરિચય સાહેબે ‘શિવોબાપો’ તરીકે આપ્યો હતો.) જમ્યા પછી મોડે સુધી બેઠા એમાં, અન્ય વાતોની સાથે, શિવભદ્રસિંહજીએ એમની નેચર ફોટોગ્રાફીની સ્લાઈડો ઉત્સાહપૂર્વક બતાવી હતી.

બોર્ડિંગના ગૃહપતિનો સાદો નિવાસ. ફર્નિચર જેવું ખાસ નહીં, મને યાદ છે ત્યાં સુધી એક ખાટલો, બે-ત્રણ ખુરશીઓ.

એ હતો શિક્ષકનો દરબાર.

*

એક તાંતણો પણ ક્યાંય લટકતો ન રહેવો, જોઈએ એવો આગ્રહ ધરાવતો કોઈ ચીકણો વાયક મને પૂછે, ‘પેલી ક્યાં ગઈ?’

‘કઈ?’

‘પેલી, માદક અદાઓવાળી, જેની ત્વચામાંથી પક્ષીઓની સુગંધ અને કેશમાંથી, ફૂલોના ટહુકા-’

‘મૂકો એનું નામ!’

‘અરે, પણ-’

‘તમને હાથ જોડું છું!’

ગઈ તે ગઈ, એની જગ્યાએ નવી, સુધારેલી જોડણીવાળી પણ આવી નહીં. એટલું જ નહીં, આજ સુધી મારા ઘર આગળ નામનું પાટિયું આવ્યું નથી. હોદાનાં ચિતરામણ તો દૂર રહ્યાં, સાદા અક્ષરે લખેલું વિનમ્ર નામ પણ નહીં.

અધૂરામાં પૂરું, મકાનનો. નંબર (૨૧૨) દર્શાવતી ધાતુની પ્લેટ બિલ્ડર દ્વારા મજબૂત ખીલાઓ વડે ચોંટાડવામાં આવી હતી તે પણ તેની જગ્યાએ નથી. ક્યારે ગઈ, કેમ ગઈ તે ખબર નથી. જતાં પહેલાં જાણ કરી નહોતી, પરવાનગી માગી નહોતી. (May I-?)

વર્ષમાં એકાદ વાર હું ચોક, ઈંટનો ટુકડો, અથવા બોલપેન વડે ઘૂંટીને મકાનનો નંબર મોટા અક્ષરે લખું છું. પોતાના અલ્પ આયુષ્યકાળમાં તે જોનારમાં કૌતુક પેદા કરે છે, રમૂજ પ્રેરે છે, પરંતુ કોઈ રીતે ઉપયોગી થઈ શકતું નથી.

પરિણામે, અજાણ્યા માણસોને, મોંઘેરા અતિથિઓને પણ ઘર શોધવામાં મુશ્કેલી પડે છે. પડોશીઓને પૂછવું પડે છે અથવા આજુબાજુ જોઈ, વૃક્ષો અને વેલીઓને તપાસી, ગ્રહો અને તારાઓની મદદથી તારણ કાઢવું પડે છે.

વેપારીઓના લત્તામાં એક જ ઘરની આગળ બારણા પાસે દેવી સરસ્વતીની મૂર્તિ છે. એમનેય કોઈ ઓળખતું નહીં હોય?

*

પાઠ્યપુસ્તક મંડળની જવાબદારી મને સોંપવામાં આવી. ('૮૮-'૮૯ તથા બીજી વાર '૯૫-'૯૭) ત્યારે બોર્ડની કામગીરી નિમિત્તે અનેક વાર જુદી જુદી સમિતિઓમાં તેમ કાર્યશિબિરોમાં પરમારસાહેબ જેવા જુદાંજુદાં ક્ષેત્રોના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો સાથે કામ કરવાની તક મળી. સાહેબ તો અમસ્તા મળવા માટે પણ અમદાવાદ મારે ઘેર ઘણી વાર આવતા. વચેટ પુત્ર અશોકસિંહ ગાંધીનગર સચિવાલયમાં હતા (હાલ. ડેપ્યુટી સેક્રેટરીના હોદા પર છે), એ બાપુજીને લઈને આવે.

૧૯૯૭થી મેં વાર્તા લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે પણ મને સાહેબના આશીર્વાદ મળ્યા. એમનું કામ રોકડું હતું, ઉધારું ચાલે નહીં. એક એક વાર્તાના પ્રતિભાવરૂપે એક એક પોસ્ટકાર્ડ. કૃપાનો પ્રસાદ મને એકલાને મળતો, પક્ષપાત હતો, એવું નથી. એમ કહેવાતું કે ગુરુજી જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં સંગાથે બગલથેલામાં પોસ્ટકાર્ડની થોકડી હોય જ. આળસ નહીં.

‘ગાંધીસ્મૃતિ’માં બેઠો છું. તમારી ફલાણી વાર્તા વાંચી-’

હું માનું છું કે ટપાલપેટી પણ ‘ગાંધીસ્મૃતિ’ની પાસે જ ક્યાંક, અંજલિ ધરીને ઊભી રહેતી હશે. (પોસ્ટ એન્ડ ટેલિગ્રાફ ડિપાર્ટમેન્ટવાળા બધું જાણે છે, બધું સમજે છે).

મારા સ્નેહી અને વડીલ, મારા પ્રત્યે સદ્ભાવ, પરંતુ એનો અર્થ એ નહીં કે પીઠ થાબડ્યે રાખવી.

એક વાર ટકોર કરી હતી – હમણાંહમણાં તમારી વાર્તાઓ રોમેન્ટિક બની રહી છે!

*

અવસ્થા થઈ. પ્રથમ કાને સંભળાતું ઓછું થયું. ફોન દ્વારા વાત કરવાનું પણ શક્ય ન રહ્યું. સમાચાર મળતા રહેતા, મિત્ર બોરીસાગર પાસેથી, ગંભીરસિંહજી પાસેથી.

અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો તે છેલ્લી મુલાકાત:

પલંગ પાસે સોફા પર ગંભીરસિંહજી અને હું. મહેન્દ્રસિંહ પાંગથે. કોઈ મળવા આવ્યું છે – એટલો. અણસાર આવ્યો, પરંતુ લાચારી : આવનાર કોણ તે સમજાતું નથી. પુત્રે કાન પાસે મોં લઈ જઈ બે-ત્રણ વાર મોટેથી નામ લીધું પણ મસ્તક નકારમાં હાલે.

ના, યાદ નથી આવતું.

થોડી વાર પછી, મારે અને ગંભીરસિંહને પરસ્પર કંઈક બીજી વાતો ચાલતી. હતી, ત્યાં –

‘પાઠ્યપુસ્તક મંડળમાં હતા.’

થોડા વિરામ પછી, વધારે મહત્ત્વનું, પોતીકું દ્વાર ઊઘડ્યું, ‘આપણે ત્યાં શાળાધિકારી હતા.’

કાન્તનો આ ઉત્તરાધિકારી ધન્ય થઈ ગયો.

હજુ કંઈક બાકી હતું, બેઠા થઈ ઓશીકાની નીચે ફંફોસવા લાગ્યા.

હાથ આમ ફર્યો, તેમ ફર્યો. થોડી નોટો નીકળી. દસની એક નોટ ગંભીરસિંહજીને આપી, એક મને આપી.

રાત્રે ભાવનગરથી પાછા ઘેર આવતાં ઘણું મોડું થયું, લગભગ એક વાગી ગયો.

સવારે, સ્નાનવિધિ પતાવ્યા પછી, મેં મારાં પત્નીને વાત કરી. એ તો સાહેબને ઓળખે. સાંભળી રહ્યાં. મેં મારી સમસ્યા રજૂ કરી. દસની આ નોટ ઊંચકી ઊંચકાય નહીં એવી. એનું શું કરવું?

એમણે તરત કહ્યું, ‘મંદિરમાં મૂકો.’

ઓરડાના ખૂણામાં લાકડાનું નાનું મંદિર, જ્યાં સવાર-સાંજ પોતે દીવો કરે છે, ગીતાનો પાઠ કરે છે.

[નવનીત-સમર્પણ, જાન્યુઆરી-૨૦૨૦]

પ્રતિકાવ્ય

આપણી મૂછ

મહેશ ધોળકિયા

આપણી મૂછ

[મૂળ કાવ્ય : ભાઈ રે આપણા દુખનું કેટલું જોર.. – રાજેન્દ્ર શાહ]

મહેશ ધોળકિયા

ભાઈ રે, આપણી મૂછનું કેટલું જોર?

નાની અમથી કાતર ચાલતાં ઢળી પડે એક કોર!

ભારનું વાહન મૂછ બને કે? નહિ સમૂછ વજાંગ,
સાપણ શો બોજ ભારી, આખીર એમાં જ અટવાય ધ્યાન!

કોમલ હોઠને સાલે છે એના તીણા આંકડા ઘોર
જલ વળી ચાય, ભોજન રોકે થોભિયાના એ દોથ
કોકડું છે એ કંટકનું, તીણું જાણે કો 'ટૂલ'
નિબિડ રાતનો ઘોઘર, જાણે બિવડાવે બહુ લોક!

આપણો છે કેં વાંક? ભર્યોભર્યો પૂળો કાં ખમાય?
જવા દો એને, રાખશું તો આપણે બનશું નિરાધાર!
વાઘ ભલે ન કે રાજ, હસી બોલી ખૂબ ખીલે ચૂપ હોઠ!

[કોમેડી-પેરેડી (ઉત્તમ કાવ્યોનાં વ્યંગાત્મક પ્રતિકાવ્યો),
મહેશ ધોળકિયા, ૨૦૦૫-માંથી]

૨

ભીંજે મારું પોતલડું!

[“ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ” એ કવિ ન્હાનાલાલના ગરબાનું પ્રતિકાવ્ય]

કાલિદાસ શેલત

ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ,
 ભીંજે મારું પોતલડું!
 હું તો છત્રી ભૂલી ગયો ઘેર
 ભીંજે મારું પોતલડું!

પૂરની તે મોટરો ભોં-ભોં કરે,
 ને ગાડીના ઘંટ વાગે ઘેરા રે!
 કાદવ-કીચડની ઊડે પીચકારીઓ,
 તે લપસે મારા ફાટલા જોડા, – હો ભીંજે.

ઢીંચણ-ઊંચો કાછડો તે વાળીને,
 જેમ તેમ આગળ ધસતો રે!
 જમણો મૂકું ત્યાં ડાબો સરકતો,
 ને તાળીઓ પાડતા લોકો –હો ભીંજે.

દડદડ દડદડ પાણીડાં રે નીતરે,
 ને મોતીડે બિન્દુ વરસતાં રે!
 શાકની તે પોટલી હાથમાંથી છટકી,
 રીંગણાં વેરાઈ જાતાં –હો ભીંજે.

ગગનના ગોખમાં વીજળી ઝબૂકે,
 ઝબૂકે કો બાલાનાં નયનાં રે!
 લપસીને ઊઠતાં હુંયે ઝબકતો,
 ઝબકે જેવી નાગની ફેણા :
 હો ખરડાયું ધોતલડું!

લેખ

વાચન શા માટે?

વિરાઠ કાપડિયા

બે પેઢીઓથી વધુ સમય પહેલાં અમેરિકન શિક્ષણ ઉપર સૌથી મહત્વનું પુસ્તક પ્રકાશિત થયું અને ખાસ્સો ખળભળાટ મચાવી ગયું. લેખક હતો નાઝી કબજાના વિએનાથી નાસી અમેરિકા આવનાર અને કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટીમાં પીએચ.ડી. મેળવનાર રુડોલ્ફ ફ્લાઇશ, શીર્ષક હતું Why Johnny Can't Read. એમાં ફ્લાઇશે સમજાવ્યું હતું કે અમેરિકન સ્કૂલનાં આટલાં બધાં બાળકો શા માટે પાઠ્ય પાઠ્ય શકતાં નથી. ખેર, ખાસ્સો ખળભળાટ તો થયો અને તત્પશ્ચાત્ ઘણો સમય વીતી ગયો; અડધી સદી પછી ફ્લાઇશે નવું પુસ્તક લખ્યું, Why Johnny Still Can't Read.

આપણે અમેરિકન શિક્ષણપદ્ધતિની વિવિધ ચળવળોની રંગબેરંગી બધી જ વાતો જવા દઈએ અને સવાલ પૂછીએ : હાલનાં વર્ષોમાં જોડનીની હાલત શી છે? જવાબ મળે છે, ઠીક. અમેરિકાના બાળશિક્ષણ માટે ચિંતિત એક વેબસાઇટ સવાલ કરે છે : તમે જાણો છો ચોથા ધોરણમાં ભણતાં ત્રીજા ભાગનાં બાળકો જ બરાબર વાંચી શકતાં હોય છે? ચોથા ધોરણ સુધીમાં જોઈતી વાચનશક્તિ ન કેળવાય તો તે બાદ ક્યારેય પહોંચી વળવું બનવાજોગ નથી. ૧૫-વર્ષીય બાળકોની વાચનશક્તિની તપાસણી કરનારા એક આંતરરાષ્ટ્રીય સર્વેમાં અમેરિકાનાં બાળકો ઉચ્ચતમ તેમ જ નિમ્નતમ બન્ને કક્ષામાં આવ્યાં. સર્વેમાંથી જણાયું કે ઉચ્ચતમ અને નિમ્નતમ વાચકો વચ્ચેનો તફાવત અમેરિકન બાળકોમાં સૌથી વધારે છે.

અહીં અમેરિકા જેવા આગળ પડતા દેશમાં વાચનની નબળી પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ એક ઉદાહરણ તરીકે જ થયો છે. વાસ્તવમાં એ પરિસ્થિતિ વધતેઘટતે અંશે ભારતમાં અને જગતના બીજા દેશોમાં પણ જરૂર પ્રવર્તે છે.

આ બધું સ્પષ્ટ કરે છે કે બહુજન સમાજમાં જન્મપ્રાપ્ત ભાષાની સમજણ અને વાચનશક્તિ હજી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં વિકસિત થઈ નથી. શિક્ષણપદ્ધતિના ટીકાકારો એનો દોષ દેખાડતાં કહે છે કે આપણે બૌદ્ધિક વિકાસ પર ઓછો ભાર અને સામાજિક ને શારીરિક વિકાસ પર વધુ ભાર મૂકીએ છીએ. તેઓ કહે છે કે શૈક્ષણિક વહીવટદારો ટેકનોલોજી પર અને માનસશાસ્ત્રના લોકપ્રિય વિચારો પર વારી ગયા છે, તેથી ભાષાજ્ઞાનનું શિક્ષણ પાછળ રહી ગયું છે.

કારણો ગમે તે હોય, એક એવી માન્યતા ઘર કરી ગયેલી લાગે છે કે વાંચવા-લખવાની પ્રાથમિક આવડતથી વધારે જાણવું બહુ અગત્યનું નથી.

એથીયે ઓછા મહત્ત્વની જણાય છે વાંચવા-લખવાની વિશેષ આવડત – જેનાથી આપણે ઊંચી કક્ષાનાં પુસ્તકો અને સામયિકો ગ્રહણ કરી શકીએ અને આહ્વાદ મેળવી શકીએ.

વ્યાવસાયિક આવશ્યકતા ઉપરાંતનું વાચન સારી રોજી રળવા માટે જરૂરી નથી લાગતું. નોકરીધંધાના વધતા જતા વિશેષીકરણે નિયમિત પુસ્તકો વાંચવાથી મળતા સામાન્ય જ્ઞાનનું મહત્ત્વ ઝાંખું કરી નાખ્યું છે. પોતાને સુવિકસિત વ્યક્તિ બનાવવાની વાત જવા દઈએ, માત્ર સૂચનોને અનુસરવા માટે ને માહિતી મેળવવા માટે પણ પહેલાં જેટલું વાંચવું આવશ્યક નથી રહ્યું. કમ્પ્યુટરે અને ઇન્ટરનેટે જોઈતી જાણકારી તરત અને વિવિધ રૂપે પૂરી પાડીને પહેલાં જે છપાઈમાં જ મળતું હતું તેનું અવલંબન ઓછું કરી નાખ્યું છે.

કહી શકાય કે વાચન લખાણ સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે, અને ઘણાં વ્યાવસાયિક કામો બરાબર બજાવવા સારી રીતે લખી શકવું જરૂરી છે. પણ અહીં પણ કમ્પ્યુટર સૉફ્ટવેર સુલભ છે, જે ભાષાની ભૂલો સુધારી આપે છે. વળી, ઘણું લખવું પણ ક્યાં જરૂરી જણાય છે? લોકો અમુક કામકાજને છોડીને પરસ્પર પત્રો લખવાનું સાહસ પણ કરતા નથી. ઇમેઇલ અને ફોન ઉપર સંદેશાઓ મોકલી દેવાનું ઘણું સહેલું થઈ ગયું છે. ઇમેઇલમાં વાક્યોને અને શબ્દોને ટૂંકાવવાના કીમિયાઓ પણ બહુ પ્રચલિત છે. આ સંક્ષેપીકરણ ઘણી વાર તો જોડણી-વ્યાકરણનું અજ્ઞાન સંતાડવાની આડ બની જતું લાગે છે.

આમજનતામાં પણ ભાષાના આભિજાત્યને આગલી હરોળમાં બેસવા મળતું નથી. સુવિકસિત શિક્ષણ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનું પગથિયું નથી રહ્યું. બહોળા વાચનથી જે અભિવ્યક્તિની પ્રવાહિતા મળે છે તેનું સમાજમાં ખાસ મૂલ્ય જણાતું નથી. લોકવલણ એવું છે કે સામાજિક સ્વીકૃતિના ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને પણ કોઈ પુસ્તકાદિ વાંચવા ખાસ પ્રોત્સાહિત થતું નથી.

એક સમયે વાચનથી વિકસેલું શબ્દજ્ઞાન પરિચિતો વચ્ચે મૂર્ખ ઠર્યા વિના પોતાને અભિવ્યક્ત કરવા જરૂરી ગણાતું હતું. ગરબડિયું વ્યાકરણ, અશ્લીલતા અને બીભત્સતા પણ જે સહેલાઈથી શિષ્ટ ગણાતી વાતચીતમાં નભાવી લેવામાં આવે છે તેણે વાક્ય-ચોકસાઈની આવશ્યકતા ઘટાડી દીધી છે. આપણે સૌએ કોઈ ને કોઈ પ્રસંગે પ્રમાણ્યું હશે તેમ, બે-ચાર ગલીચ શબ્દો વ્યાકરણનાં વિભિન્ન રૂપોમાં ગોઠવાઈને વાણીનો ઘણો વિસ્તાર ઠેકી શકે છે.

ઘણી વાર તો સંપન્ન શબ્દભંડાર અને વિસ્તૃત જ્ઞાનનો વપરાશ સમાનતાના આ યુગમાં દંભી ઉચ્ચતાનો દાવો ગણી લેવામાં આવે છે. જેઓ ભાષાને વાપરી જાણે છે તેઓ તેમ કરતાં અચકાય છે કે રખેને અહંમન્યતાનો આરોપ આપવામાં આવે.

ઉપરાંત, શારીરિક સ્વસ્થતા પ્રત્યેની તમા વિશેષ વધી ગઈ છે. પહેલાં જે દોષરહિત ગણાતી હતી તે બેસીને વાંચવાની પ્રવૃત્તિને કિંચિત્ ઠપકાની નજરે જોવામાં આવે છે. લોકો ખૂબ વિચારવા લાગ્યા છે કે આહાર અને બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાને માટે ‘સારું’ શું છે – શું એવી બેઠાડુ પ્રવૃત્તિમાં પરોવાઈ રહેવું સારું કે પછી દોડવા-ચાલવા કે કોઈ રમત રમવા જવું જોઈએ? જેમ શરીરને માટે કસરત, તેમ મસ્તિષ્કને માટે વાચન, એવી સમતોલનની તુલા શરીરના પલ્લા તરફ જાણે વધારે નમી ગઈ છે.

અને જો કોઈ ચેનથી બેસવાનું પસંદ કરે તો વાચન કરતાં ઓછું ધ્યાન માગી લેતાં બીજાં મનોરંજનો તો છે જ ને. ટેલિવિઝનની સ્ક્રીન પર જે પણ ચાલતું હોય તેનાથી મનને બહેલાવવામાં બુદ્ધિ કસવાનો ઘણો ઉદ્યમ નથી કરવો પડતો. નેટફ્લિક્સ કે કેબલ કંપનીનું વિશેષ લવાજમ ભરવાથી જાતજાતના પ્રોગ્રામ મળી રહે છે, જૂની ‘સાઈલન્ટ મૂવી’થી માંડીને છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબના ડાન્સનાં શારીરિક ચકાવર્તનો સુધી. સ્માર્ટ-ફોન ભલે આપણને સતત સ્માર્ટ ન રાખતો હોય, પણ એની પર આપણો સતત હાથ તો રાખે છે ને!

પણ વાચન કંઈ અદૃશ્ય થવાનું નથી. ઓછામાં ઓછું વ્યવહારુ કારણોને લીધે તો એ આવશ્યક રહેવાનું જ. જેમ ઇન્ડસ્ટ્રિયલ યુગમાં તેમ કમ્પ્યુટર યુગમાં પણ, ઓફિસ, પ્લાન્ટ અને વ્યવસાયમાં, અને રોજિંદા જીવનમાં પણ, વાંચવા-લખવાની આવડત જરૂરી છે જ. પરંતુ સવાલ એ નથી કે લોકો વાંચી શકશે કે નહીં, સવાલ એ છે કે લોકો શું વાંચશે. તેઓ કામ બજાવવા પૂરતું જ વાંચશે તો પાંગળું કમ્યુનિકેશન અને કલ્પનાશક્તિનો અભાવ સમાજની આગવી પ્રગતિને રૂંધી નાખશે. કામ પૂરતું જ વાચન-લેખન જીવનમાં રસકસ ભરી શકશે નહીં. એથી વિપરીત, સારાં પુસ્તકો- સામયિકોના વાચનથી જનતા જાગૃત અને વિચારશીલ રહેશે; સામે રહેલા પ્રશ્નોને ચાલુ સમાચારોના ક્ષણિક દૃષ્ટિકોણથી નહીં, પણ ઐતિહાસિક અને વિભિન્ન વૈચારિક દૃષ્ટિકોણોથી જોઈ શકશે.

શિક્ષણ અને જ્ઞાનની સરવાણી મુદ્રણમાં છે

ચાર્લ્સ ડિકન્સે કહ્યું હતું કે મનુષ્યને સ્વતંત્ર રીતે જીવવા માનવસંસ્કૃતિની એક જ પેદાશ જરૂરી છે – પ્રિન્ટિંગ મશીન. સમાજમાં મુદ્રણનું મહત્ત્વ દર્શાવતું એ કથન આજે પણ એટલું જ વાજબી છે. શિક્ષણ અને જ્ઞાનની સરવાણી હજીય છાપેલાં પૃષ્ઠો પરથી ફૂટે છે – કે ઇલેક્ટ્રોનિક ડિસ્કે પરથી. (ઇલેક્ટ્રોનિક આવૃત્તિ પણ છપાઈનો એક નવયુગીન પ્રકાર જ છે.)

આપણે જાણીએ છીએ કે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય વિનાનાં રાજ્યોમાં એકહથ્થુ સત્તા અજ્ઞાન અને અભણતા ઉપર નભે છે. અત્યાચારી રાજ્યો હંમેશાં પુસ્તકો અને ખબરપત્રો પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. તેઓ ટીવી અને રેડિયો પર નિયંત્રણ રાખી શકે છે, પણ મુદ્રિત શબ્દ એટલો નિયંત્રિત કરી શકાતો નથી, કેમ કે એ ચલાયમાન છે. વળી,

ઇન્ટરનેટ અને સ્માર્ટ ફોન જેવાં ઉપકરણો, બની રહેલી બિનાને સત્વર ઠેરઠેર પ્રસારિત કરી દે છે. પુસ્તકો, ખબરપત્રો ને પત્રિકાઓ જેવાં એક હાથથી બીજા હાથમાં જાય છે તેવા જ વિચારો એક મનથી બીજા મનમાં પ્રવેશે છે. અને વિચારોથી જ તો જુલમીઓ ડરે છે.

ન કેવળ યુવાન પ્રજામાં, પણ એકંદરે સમગ્ર પ્રજામાં, વાચન કેવળ ચાલુ મેંગેઝિન અને સરળ, પેપરબેક સુધીનું જ રહે એ એક ચિંતાનો વિષય હોવો જોઈએ. ઊંચાં પુસ્તકો અને સામયિકોનું વાચન જાગૃતિ જ નહીં, આનંદ પણ આપે છે. આ સંદેશ ફેલાવવો જોઈએ કે વાચનમાં રહેલો આનંદ જગતના સર્વોત્તમ આનંદોમાંનો એક છે. ઉચ્ચ કક્ષાનું ટેલિવિઝન પણ આપણને તેવો પ્રગાઢ સંતોષ નથી આપી શકતું જેવો સુંદર નવલમાંથી મળે છે. અમેરિકાના પબ્લિક બ્રોડકાસ્ટિંગ સ્ટેશન ઉપર માસ્ટરપીસ થિયેટરના પ્રોગ્રામની હારમાળામાં વર્ષો પૂર્વે ચાર્લ્સ ડિકન્સની એક જાણીતી નવલની ઉત્તમ સિરીઝ બતાવવામાં આવી હતી. સિરીઝ પૂરી થતાં પરિચયવક્તા એલિસ્ટર કૂકે મૂળ નવલકથામાં રહેલી પાત્રાલેખનની આહ્લાદક સૂક્ષ્મતાઓ અને વર્ણનાત્મક વાણીની ખૂબીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો, જે બધું ટેલિવિઝન પર ચિત્રિત કરી શકાય એમ નહોતું. એટલે, એમણે જણાવ્યું, ‘ફિલ્મજગતની પ્રચલિત સલાહને વિપરીત ગોઠવીને મારે કહેવું જોઈએ : તમે મૂવી જોઈ, હવે નવલકથા વાંચો.’ આ જ વાતના અનુસંધાનમાં વર્ષો પૂર્વે વાંચેલા એક વિનોદી કાવ્યની હળવાશ સાંભરે છે.

A goat on a stroll near a brook

Found an old movie film and partook (partake = આરોગવું)

“Was it good?” asked his mate.

Said the goat, “Second-rate!

Not nearly as good as the book!”

જીવનનું, સૃષ્ટિનું, અને પંડનું જ્ઞાન

વાચનની પ્રેરણા નાની ઉંમરથી શરૂ થાય, બાળકો પુસ્તકોને શુષ્ક અને કંટાળાજનક ન ગણે એની ઝુંબેશ ચાલવી જરૂરી છે. તેમને એવું પ્રદર્શિત કરવું જોઈએ કે પુસ્તકો મનોરંજન, આનંદાવેશ અને તિલસ્મના ભંડારની ચાવી છે. બીજી પ્રવૃત્તિઓમાંથી મળતો આનંદ સમય જતાં ઘટતો જાય છે, પણ વાચનનો આનંદ એના વધુ ને વધુ અભ્યાસથી તીવ્ર થતો જાય છે. મોટા ભાગના વાચકો એ ટેવ બાળવાર્તાઓથી શરૂ કરે છે, પછી સાહસકથા, ડિટેક્ટિવ વાર્તા, અને પ્રેમકથાઓ તરફ વળે છે. શબ્દજ્ઞાન અને સુરુચિ કેળવાતાં એ વધુ અઘરી સામગ્રી હાથ ધરે છે : ગુણવત્તાસંપન્ન નવલો તથા વ્યંગ, ઇતિહાસ અને ચરિત્ર-કથાઓ. બુદ્ધિની સોપાનશ્રેણી પર આગળ જવાની ઉત્કંઠા દરેક પગથિયાં પર પગ મૂકવાની સાથેસાથે વધતી જાય છે. એરિસ્ટોટલનો સિદ્ધાંત વાચનપ્રક્રિયાને સચોટ

લાગુ પડે છે : માણસ પોતાની કુદરતી શક્તિ વાપરવામાં આનંદ પામે છે અને આ આનંદ ક્રમવાર વધુ ને વધુ અઘરી પ્રવૃત્તિના આહ્વાનથી વિકસતો જાય છે.

સાવ કચરા જેવા વાયન સિવાયનું દરેક વાયન જીવન અને સૃષ્ટિની આપણી સમજણ વધારે છે. ખાસ તો એ આપણા પોતા વિશેની સમજણ વધારે છે. જીવન તો આપણે એક જ જીવી શકીએ છીએ. પણ વાયન આપણને સમગ્ર માનવીય અનુભવની હારમાળા ગ્રાહ્ય કરી આપે છે, અને આપણે પોતે કઈ જાતની વ્યક્તિ બની શકીએ તેનું માનસચિત્ર ઊભું કરે છે.

કેટલા બધા માણસોએ પુસ્તકોના વાયનથી નવી જિંદગીની શરૂઆત કરી છે! ૨૦૦૫માં પ્રકાશિત, અનેક એવોર્ડ વિજેતા નવલકથા ‘ધ બુક થીફ’માં એ જ ઉલ્લેખના પ્રસંગો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે દસ વરસની જર્મન બાળા લીઝેલ એને માટે નીમેલાં પાલક માતાપિતાને ઘેર ઘણી વિહ્વળ દશામાં આવે છે. ત્યાં એ નાઝી હકૂમતની કમકમાટીઓ અનુભવે છે, અને ત્રાસવિનાશના વાતાવરણમાં પોતાના શૈશવની નિખાલસતા જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે; એ પરિસ્થિતિમાં એનાં પાલક માતાપિતા જોખમ વહોરીને ઘરમાં મેક્સ નામના યુવાન જ્યૂને સંતાડે છે જે લીઝેલનો મિત્ર બની ખાનગીમાં એને વાંચતાં શીખવે છે. લેખિત શબ્દની શક્તિને પારખી અને શબ્દની સહભાગી બની લીઝેલ નાઝી પાર્ટી દ્વારા નષ્ટ થનારી ચોપડીઓને ચોરે પણ છે અને પોતાની સ્વયંની વાર્તા પણ લખે છે. અને લીઝેલની જિંદગીની નવી સફર શરૂ થાય છે – પુસ્તકચોરીને પગથિયેથી માંડીને પંડને ઓળખવાની, નવો પરિવાર રચવાની અને જિંદગીની વાર્તા લખવાની.

અમેરિકાનો કાળી ત્વચાનો કવિ એથરિજ નાઇટ અડધેથી સ્કૂલ છોડી કોરિયાની લડાઈમાં ગયો અને ત્યાં સખત ઘવાઈને ડ્રગનો બંધાણી થઈ ગયો, એ આદત વધારે વણસતી ગઈ. ડ્રગ અને ગરીબાઈમાં ભીંસાઈને નાનીમોટી ચોરીઓ કરતાં એક દિવસ એ પકડાયો. અને ૧૦થી ૨૫ વર્ષની જેલ ભોગવવા લાગ્યો. ત્યાં એ જેલના વાર્તાકારની પદવી પામ્યો. રોજ રાતે કેદીઓ એની પાસે વાર્તાની માગ કરતા, અને એ જે સૂઝે તે જોડીને કહેતો. એણે કહ્યું છે : ‘એ અફાના કેદીઓ મારા સૌથી પહેલા શ્રોતા હતા. તમે ગિટાર વગાડી જાણો, ચિત્ર દોરી જાણો કે કવિતા કરી જાણો તો તમને શ્રોતા મળી રહે. અને તમારો રંગ જામી જાય. જેલમાં મને ઘણો ટેકો મળ્યો.’ પછી આત્મવિશ્વાસ વધતાં એણે થોડાં કાવ્યો એક સામયિકમાં મોકલાવ્યાં; ત્યારે જાણીતી કવયિત્રી ગ્વેન્ડોલિન બ્રૂક્સ અને સામયિકનો તંત્રી બન્ને એને જેલમાં મળવા આવ્યાં. ગ્વેન્ડોલિને એને કાવ્યોમાં સહાય કરી અને એનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ બહાર પડ્યો. પછી તો એણે ઘણા સંગ્રહો પ્રકાશિત કર્યા. એણે કહ્યું છે : ‘કોરિયામાં ઘવાઈ મર્યો ને ડ્રગના કેદે મને પુનર્જીવિત કર્યો. જેલની સજાથી ફરી મૃત્યુ જોયું, અને કવિતાના સૌંદર્યે મને નવજીવન આપ્યું.’

સ્વયંની જીવનકથની રચવામાં સાહિત્યની સહાય

કમનીય છે કવિતાનું સૌંદર્ય! આપણે સહુ અંદર ને અંદર સૌંદર્યની તલપ લઈને જીવીએ છીએ. અને સાહિત્ય એને સંતોષવાનો એક મુખ્ય પદાર્થ છે. ઉત્તમ સાહિત્ય ચિત્ત, હૃદય અને પેલી અકથ્ય વસ્તુ જેને આત્મા કહે છે, એ ત્રણેને સ્પર્શે છે.

કવિતાને આ વધુ લાગુ પડે છે. જોઈએ તેટલી કવિતા સ્કૂલમાં ભણાવાતી નથી, તેમ જ પુખ્ત પ્રજામાં એને માટે ખાસ લગાવ નથી – એ સ્થિતિ જીવનની સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ દયાજનક ગણાય. કવિ શેલીને મતે કવિનું કર્મ એ છે કે એ જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદનો નવો પદાર્થ રચે અને એને અમુક કમ અને લયમાં ગોઠવે, જેને સુંદર અને શુભ કહી શકાય. સૌંદર્ય અને શુભને એક દોરે બાંધતો આ વિચાર એવું સ્વીકારે છે કે નૈતિકનાં મૂળ રસથી રસાયેલા ચિત્તમાં છે, અને સૌંદર્ય સત્ય છે (જોન કીટ્સ) અને ‘સત્યં શિવં સુંદરમ્’ સાચે જ સાચું ને સુંદર છે!

આ સુંદર અને સત્યની સામટી શોધના પડછાયા લાંબે પહોંચે છે. એનો પ્રભાવ આપણે પોતાના જીવનની કથની જે રીતે રચીએ તેની ઉપર અજાણતાં જ પડે છે. સત્ય-સુંદરનાં જોડકાં મૂલ્યો મોટે ભાગે આપણને વાચન દ્વારા મળે છે. સાહિત્ય જ્યારે આપણા વિચારોમાં ભળે છે ત્યારે આપણી નૈતિક શક્તિ પુષ્ટ થાય છે, જેનો પ્રભાવ આપણા સ્વભાવના તર્ક-વિશ્લેષણ વિભાગમાંથી જન્મતા નિર્ણયો પર પડે છે. આ નૈતિક તાલીમ નૈતિકતા શીખવતાં પુસ્તકોમાંથી મળવી જરૂરી નથી. આપણી રુચિ આપણને જેમ અને જ્યાં લઈ જાય – તે પ્રમાણેનું વાંચવું જ યોગ્ય છે. કામનું જ ગણીને કરેલું વાચન ખાસ કામનું રહેતું નથી.

આપણું સારું કરવાની સાથોસાથ આપણા મનને સારું લગાડવાની શક્તિ એ સાહિત્યનો જાદુ છે. સાહસકથાથી ઊર્જા અનુભવવી, મિસ્ટરીકથાથી ગૂંચવણમાં ઘેરાવું, નિબંધથી ઊંડું વિમાસવું, વ્યંગલેખથી વિનોદમાં ઉલ્લસવું કે કવિતાથી મીઠી ગ્લાનિ થવી – આ બધી સાહિત્યની લાલિત્યલીલા છે. આનંદ આપવાની સાથોસાથ સાહિત્ય જીવનની અનિશ્ચિતતાઓ સામે આત્મબળનો પુરવઠો ભરી આપે છે.

વાચનનો હેતુ લોકોને વ્યાવસાયિક કામગીરી માટે સજ્જ કરવાનો નહીં, પણ દુનિયાની મુશ્કેલીઓ માટે અને પોતીકા કોયડાઓ માટે સજ્જ કરવાનો છે. સમરસેટ મોમના વિચાર પ્રમાણે, વાચનની ટેવ પાડવી એ જીવનની લગભગ બધી જ યાતનાઓ સામે આશ્રયસ્થાન રચવા બરાબર છે. વાચનના લાભનો સાર આ છે : એ આપણને હર્ષની હીરદોરથી બાંધેલો, માનસિક અને આત્મિક હામનો ઉપહાર આપે છે.

[નવનીત-સમર્પણ, ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૦]

કાવ્ય

ભેંસ

રાકેશ દેસાઈ

ભેંસની

કાળી, બહોળી, નરમ, સુંવાળી,

જાજરમાન પીઠ પર

પડી ગયેલાં ઘારાંમાં

ઘોળે દહાડે કાગડા

ચાંચ માર માર કરે છે...

આમ તો

આ ઘાયલ પીઠને ઇતિહાસમાં યુદ્ધની હાર-જીત તરીકે નોંધી શકાય,

કે ચતુર કાગડાની વાર્તામાં ભેંસના ભોટ પાત્રને ઉમેરી શકાય

કે કાગડાવિહીન કાલની આશાએ આ કટોકટીને હાલપૂરતી ટાળી શકાય,

જે કાળી ભેંસ અને કાળા કાગડાની કાળાશને અદ્વૈતભાવે મૂલવી શકાય,

પણ

ભેંસનું મરણિયું માથું

આકળવિકળ ધૂણે છે –

પાછળ કાગડાને જોવા મથતા એના આંખના ડોળા ચક્રાય છે –

ને એનાં બે વંકાયેલાં શિંગડાં હવા સાથે નાહક અથડાય છે.

એનું ટૂંકું, વ્યગ્ર પૂંછડું

પીઠને ટોચતાં ત્રણ-ચાર કાગડાને આંબવા-હડસેલવા

ખેંચાઈ ખેંચાઈને જોરભેર વીંઝાય છે

ને નઠોર, કઠોર કાગડા છટકીને ઊડી જાય, લપકીને ફરી ટોચી જાય...

આગલા બે પગે, પાછલા બે પગે

ઊંચકાઈને ઊછળતા એના મસમોટા શરીરનો ભાર

એનાં આંચળને ધ્રુજાવતો

પાછો એની ચારેય ખરીઓ પર

નિઃસહાયપણે ખાબકીને ઠરે છે.

એને બેવડી હાંફ ચઢે છે:

ભેંસ એવું સત્ય છે જે મોટું પણ છે.

ગ્રંથ-આસ્વાદ

ધ બ્લુએસ્ટ આઈ

રંજના હરીશ

ગયા ઓગસ્ટમાં વિશ્વનાં જાણીતાં નવલકથાકાર ટોની મોરિસને જગતને અલવિદા કહી. નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા આફ્રો અમેરિકન નવલકથાકાર ટોની મોરિસન (૧૯૩૧-૨૦૧૯) એટલે અશ્વેત સ્ત્રીઓની પીડા, યાતના, સંઘર્ષ તથા અભિલાષાઓનો દસ્તાવેજ લખનાર અમેરિકન સાહિત્યની એક સશક્ત કલમ. અમેરિકાની શ્વેત વિશ્વમાં વસતી અશ્વેત નાયિકાના હૃદયનો અસુંદર હોવાનો કોમ્પ્લેક્સ, સૌંદર્ય માટે ગમે તે કરી છૂટવાની તેની તત્પરતા, આ બધું મોરિસનના નવલકથાવિશ્વમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. સૌંદર્ય એટલે શું? શું સુંદરતા અને સ્ત્રી અન્યોન્યના પર્યાય બની રહે તે અનિવાર્ય છે? શું જન્મજાત મળેલો ત્વચાનો રંગ, દેખાવ તથા સામાજિક દરજ્જો એ મનુષ્યને મૂલવવાની એકમાત્ર પારાશીશી હોઈ શકે? આ બધા ગૂઢ પ્રશ્નો મોરિસનની અબુધ, અશિક્ષિત, પરંતુ લાગણીશીલ નાયિકાઓના વિશ્વનો મુખ્ય પ્રશ્ન રહ્યો છે.

ટોની મોરિસનની અતિલોકપ્રિય નવલકથા ‘ધ બ્લુએસ્ટ આઈ’ બે બાબતો માટે યાદગાર છે. એક, તેની નેરેટિવ સ્ટાઈલ તથા વાક્યોને પ્રિન્ટ કરવાની પદ્ધતિ અને બીજું તેની અસુંદર યુવા નાયિકાનું બ્લુએસ્ટ આંખો મેળવવાનું સ્વપ્ન. આ નવલકથા ચાર ઋતુઓનાં નામથી ચાર ભાગમાં વિભાજિત છે, એક પ્રયોગ તરીકે નવલકથાકારે આ નવલકથાના શબ્દો વચ્ચે જગ્યા રાખેલ નથી. એટલું જ નહીં આવા લેખનમાં તેમણે પંક્ચ્યુએશન માર્ક્સ (વિરામચિહ્નો) વાપરવાનું સદંતર ટાળ્યું છે. ‘બ્લુએસ્ટ આઈ’ શીર્ષક અંતર્ગત લખાતી આ નવલકથાનું મુખ્ય કથાનક શ્વેત વિશ્વના સૌંદર્ય-મિથનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી સુંદરતાનું પ્રતીક એવી ભૂરી આંખો છે. નવલકથાની નાયિકા ૨૧ વર્ષની પીકોલા બ્રિડવેલ એક અત્યંત ગરીબ કુટુંબની દીકરી છે.

કુટુંબ કંકાસગ્રસ્ત છે. પૈસાની હાડમારી અને તેને લીધે થતા કકળાટમાં જીવતી આ દીકરીને તેનાં માતા-પિતા પોતાની સાથે રાખવાની જ ના પાડી દે છે અને તેથી ૨૧ વર્ષની બેડોળ, કદરૂપી, ગરીબ એવી પીકોલા બ્રિડવેલ લોકોની દયા પર જીવે છે, અને આમ કરતાં અંતે એક એવા ગરીબ કુટુંબમાં રહેવા આવે છે જ્યાં તેના જેવી બે અન્ય દીકરીઓ પણ છે – ૯ વર્ષની ફ્રિએડા અને ૭ વર્ષની ક્લોડિયા. આ ત્રણેય દીકરીઓના સ્વભાવો અમુક અંશે જુદા છે, પરંતુ જીવનનાં બે તથ્ય તેમને અન્યોન્ય સાથે જોડે છે. આ બે તથ્ય છે એ ત્રણેયની કુરૂપ હોવાની સભાનતા તથા નિર્ધનતા. ત્રણેયને ભાન છે કે શ્વેત વિશ્વમાં સ્વીકાર પામવા માટે ભૂરી આંખો કેટલી અનિવાર્ય છે? પરંતુ આ સત્ય સાથે પનારો પાડવાની ત્રણેય કન્યાઓની રીત જુદીજુદી છે. ૭ વર્ષની નાનકડી ક્લોડિયાને ભૂરી આંખોનો અભાવ એટલો સતાવે છે કે દર વર્ષે ક્રિસમસ પર શ્વેતસમાજ દ્વારા બાલિકાઓને દાનમાં અપાતી ગિફ્ટ તરીકે મળતી ભૂરી આંખોવાળી બાર્બી ડોલને તે ધિક્કારે છે. શ્વેત વિશ્વના સૌંદર્ય-માપદંડ સમી તે ઢીંગલી આ સ્વમાની છોકરીને જરાય ગમતી નથી. અને તેથી ઢીંગલી મળતાંની સાથે તે એ ઢીંગલીનાં અંગ-પ્રત્યાંગ છૂટાં પાડી દે છે. અને આંખો સિવાય એ ઢીંગલીના કયા અંગમાં સૌંદર્ય વસે છે તે શોધવા પ્રયત્ન કરે છે. સ્કૂલમાં અપાતી ચોકલેટ પર પણ ભૂરી આંખોવાળી શ્વેત સ્ત્રીનો ચહેરો રેપરરૂપે જોવાનો થાય તો તે પણ તેને ગમતું નથી.

ભૂરી આંખો પ્રત્યે ક્લોડિયાની મોટી બહેન ફ્રિએડાનો પ્રતિભાવ પોતાની નાની બહેનથી તદ્દન વિપરીત છે. સૌંદર્યના અભાવનું ભાન તેને સતત રહે છે અને તેથી ભૂરી-ભૂરી આંખવાળી છોકરીઓની ખુશામત કરીને તે શ્વેત છોકરીઓનાં મન જીતવા માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે. તેને ભૂરી આંખવાળી સ્ત્રીના ફોટાવાળા રેપરમાં મુકાયેલી ચોકલેટ ખાવી ગમે છે. અને ગમે તેમ કરીને તે પોતાના રૂપના અભાવ છતાં સુંદર ગણાતી શ્વેત છોકરીઓનો સ્વીકાર પામવા મથે છે.

તો વળી અનાથ, ગરીબ તથા આ બંને બહેનોના ઘરે એક આશ્રિતા તરીકે રહેતી ૨૧ વર્ષની પીકોલા બ્રિડવેલના જીવનનું એકમાત્ર સ્વપ્ન ભૂરી-ભૂરી આંખો મેળવવાનું છે! જો ભૂરી આંખ મળી જાય તો તેનું કદરૂપાપણું તરત જ નાશ પામે અને વિશ્વ આખું તેને વહાલથી વધાવી લે તેવો તેનો વિચાર છે. છેવટે પીકોલા પોતાની કાળી આંખોને ભૂરી બનાવવા માટે એક કહેવાતા ગોડમેન તેમ જ જાદુગર એવા સોફ્ટેડ ચર્ચ પાસે પહોંચી જાય છે. ગામલોકો માને છે કે સોફ્ટેડ ચર્ચ ઈશ્વર પાસે ધારે તે કરાવી શકે છે. ત્યાં જઈને આ અશ્વેત યુવતી સોફ્ટેડને કહે છે, ‘મને મદદ કરો, મારી આંખો ભૂરી કરી આપો, મને ભૂરી આંખોની બહુ જ જરૂર છે.’ મોરિસન લખે છે, ‘સોફ્ટેડે દુનિયા જોઈ હતી. તે લોકોના અભાવો વિશે બરાબર જાણતો હતો, પરંતુ આવી ઇચ્છા, આવી વિનંતી તે પહેલી વાર સાંભળી રહ્યો હતો! વિનંતી સાંભળીને તે બે ઘડી સ્તબ્ધ બની ગયો. પણ પછી તેને સમજાયું કે આના કરતાં વધુ યોગ્ય વિનંતી બીજી કોઈ હોઈ જ ન શકે. એક અશ્વેત છોકરી માગી માગીને આનાથી વધુ શું માગી શકવાની હતી?’ તે બબડ્યો, ‘એક નાનકડી કન્યા અંધકારના ગહન પેટાળમાંથી બહાર આવવા મથી

રહી છે. તેને જરૂર છે તો ફક્ત એક જોડ ભૂરી આંખની. અને જો એ આંખો તેને મળી જાય તો કોઈનું શું જવાનું હતું?' છેવટે તેણે પેલી છોકરીને કહ્યું કે તેણે ઈશ્વરને પત્ર લખી દીધો છે. બીજે દિવસે સવારે ઊઠતાંની સાથે તેની આંખો ભૂરી થઈ જશે. વિશ્વની સૌથી ભૂરામાં ભૂરી આંખો. છોકરીના ગયા બાદ તેણે ઈશ્વરને એક પત્ર લખી નાખ્યો. તેણે લખ્યું, 'હે ઈશ્વર! આ પત્ર લખવાનો આશય તેં વીસરાવી દીધેલા અને અવગણેલા એવા લોકો પ્રત્યે તારું ધ્યાન દોરવાનો છે. મેં પેલી અશ્વેત છોકરીની આંખો બદલી આપી છે. જે તું ન કરી શક્યો તે મેં કર્યું છે. પેલી કુરૂપ છોકરી મને વહાલી લાગી અને મેં ચમત્કાર સર્જ્યો. મને ખાતરી છે કે તે પોતાની ભૂરી-ભૂરી આંખો અનુભવશે અને હવે પછી શાંતિથી જીવશે.'

બીજે દિવસે સવાર થતાંની સાથે પીકોલાનું સમગ્ર વિશ્વ બદલાઈ ગયું! ગઈ કાલે સોફ્ટેડ ચર્ચે તેને ચેતવેલી કે તેની ભૂરી આંખો તેને વહાલ કરનાર લોકો જ જોઈ શકશે. ઈર્ષ્યાળુઓ તેની સુંદર આંખો નહીં જોઈ શકે. બસ, પછી શું હતું? પોતાની બંને નાનકડી બહેનપણીઓને તેણે વાત કરી. બંને છોકરીઓ ખુશ થઈ ગઈ. 'વાહ વાહ? આ તે કેવો સરસ જાદુ! હા સાચ્યે જ? તારી આંખો તો ભૂરી-ભૂરી થઈ ગઈ છે! પરંતુ રૂપનું ગુમાન ધરાવતી શ્વેત છોકરીઓને તારી આ સુંદર આંખો નહીં દેખાય!'

પેલા ગોડમેન પાસે એવો તો કેવો જાદુ હોય કે તે કોઈકની આંખનો રંગ બદલી આપે? પરંતુ એ અનુભવી પુરુષે એટલું જરૂર કરી આપ્યું કે

પોતાની કાળી ભમ્મર ત્વચા તથા આંખોને લીધે લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતી પીકોલાને સૌંદર્યની અનુભૂતિ કરાવી આપી. સુંદરતાની એવી અનુભૂતિ કે જેને લીધે જાણે તેનું આખું વિશ્વ જ બદલાઈ ગયું! તે બપોરે પીકોલા પોતાની માતાને મળવા તેને ઘરે ગઈ. ઘર સૂમસામ હતું. પિતા બેઠો બેઠો દારૂ પીતો હતો. ભૂરી-ભૂરી આંખોને લીધે ખીલી ઊઠેલા વ્યક્તિત્વવાળી પીકોલા પહેલી વાર પિતાને ગમી ગઈ! અને તે બપોરે ન બનવાનું બની ગયું. પિતાએ દીકરી પર બળાત્કાર કર્યો અને દીકરી ગર્ભવતી બની.

સૌંદર્ય અને પ્રેમના અભિશાપની મારી પીકોલા ગાંડી થઈ ગઈ. 'આજે પણ તમે ગામ બહાર જુઓ તો તે તમને ગામના પાદરે કચરાના ઢગલામાં કંઈક શોધતી મળશે.'

[નવનીત સમર્પણ, ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૦]

એકત્ર ઈ-બુક્સ

ગુજરાતીનાં સ્મરણીય પુસ્તકોની

રમ્ય અને સંતર્પક ઈ-બુક શ્રેણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ । નારાયણ દેસાઈ
અપરાજિતા । પ્રીતિ સેનગુપ્તા
અમાસના તારા । કિશનસિંહ ચાવડા
અમૃતા । રઘુવીર ચૌધરી
અરધી સદીની વાચનયાત્રા - ૧- ૪ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
અલગારી રખડપટ્ટી । રસિક ઝવેરી
અશ્રુઘર । રાવજી પટેલ
આપણો ઘડીક સંગ । દિગ્વીશ મહેતા
કંકાવટી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
કુરબાનીની કથાઓ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ખરા બપોર । જયંત ખત્રી
ખાંભીઓ જુહારું છું । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ગાંધીજીની જીવનયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ । ગિજુભાઈ બધેકા
ગીતામંથન । કિશોરલાલ મશરૂવાળા
જન્મન્તિકે । સુરેશ જોષી
જીવનનું પરોઢ । પ્રભુદાસ ગાંધી
જેલ ઓફિસની બારી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
તિબેટના ભીતરમાં । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ત્યારે કરીશું શું? । લિયો ટોલ્સ્ટોય
દિવ્યચક્ષુ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
પન્થિની । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
પૂર્વાલાપ । કાન્ત - મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
બાપુની છબી । કાકા કાલેલકર
બારીબહાર । પ્રહલાદ પારેખ
ભજનાંજલિ । કાકા કાલેલકર
ભારેલો અગ્નિ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
ભવનું ભાતું । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી । મનુભાઈ પંચોળી
મારા ગાંધીબાપુ । ઉમાશંકર જોષી
મારી હકીકત । નર્મદ
મોરનાં ઈંડાં । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
રખડુ ટોળી । ગિજુભાઈ બધેકા
રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ । નગીનદાસ પારેખ
વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
વિદિશા । ભોળાભાઈ પટેલ
દ્વિરેફની વાતો - ભાગ ૧ । રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
વેવિશાળ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
શીંગડાં માંડતાં શીખવશું । મનુભાઈ પંચોળી
શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
સત્યના પ્રયોગો । મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
સરસ્વતીચંદ્ર - ભાગ - ૧ । ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

સર્વોદય । મોહનદાસ ગાંધી
સાત વિચારયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હાર્ય-માળાનાં મોતી । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હિંદ સ્વરાજ । મોહનદાસ ગાંધી
અવતરણ । સં. રમણ સોની
સમુડી । યોગેશ જોષી
અરૂપસાગરે રૂપરતન । યજ્ઞેશ દવે
અવલોકન-વિશ્વ । સં. રમણ સોની
અસ્તિ । શ્રીકાન્ત શાહ

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ - શ્રેણી

ઈદમ્ સર્વમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
અહો બત કિમ્ આશ્ચર્યમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
રમ્યાણિ વીક્ષ્ય (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રથમ પુરુષ એકવચન (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
ઈતિ મે મતિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પશ્યન્તિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
વિદ્યાવિનાશને માર્ગે (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
આત્મનેપદી (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રત્યંચા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઈતરા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
તથાપિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
પરકીયા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઉપજાતિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ગૃહપ્રવેશ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
બીજી થોડીક (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
અપિ ચ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
એકદા નૈમિષારણ્યે (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
વિદુલા (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કથાયક (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
છિન્નપત્ર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
મરણોત્તર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કિંચિત્ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કથોપકથન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કાવ્યચર્યા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
શૃણ્વન્તુ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અરણ્યરુદન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ચિન્ત્યામિ મનસા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અષ્ટમોઅધ્યાય (વિવેચન) । સુરેશ જોષી

www.ekatrafoundation.org અને ekatra.pressbooks.pub

ઉપર ક્લિક કરતાં જ પુસ્તકોની આ રમ્ય ને સંતર્પક દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

અસ્તિ // શ્રીકાન્ત શાહ

અસ્તિ(1966)–અસ્તિ(2006)

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

ગુજરાતીમાં આધુનિકતાવાદનું આંદોલન પૂરજોશમાં હતું ત્યારે લખાયેલી આ નવલકથાએ એ દિવસોમાં પણ ધ્યાન ખેંચેલું. એ વિવાદાસ્પદ બનેલી તેમ જ વખણાયેલી.

આ નવલકથાનો નાયક ‘તે’ ધૂળિયા રસ્તાને એક ખૂણે ઊભો છે. એની નજર સામે જે કંઈ દેખાય છે – દુકાનો, વસ્તુઓ, મનુષ્યો – એ બધાંનું એ વર્ણન કરે છે, અને પોતાના મનમાં જાગતી પ્રતિક્રિયાઓ પણ આલેખે છે. કથા કહેવાય એવી કોઈ કથા અહીં ઊપસતી નથી પણ ‘તે’ના પ્રતિભાવો રસપ્રદ છે. એમાં ક્યાંક માર્મિક નિરીક્ષણો છે, ક્યાંક કાવ્ય-કલ્પનો છે, ક્યાંક સૂક્ષ્મ સંકેતો છે. સર્જક તરીકેની સંવેદના એમાં વરતી શકાય છે. એમ કહેવાય કે જે-છે-તે-નું – અસ્તિનું આ નવતર આલેખન છે. કથા કે એનો કોઈ અંશ પણ અહીં નહીં હોવાથી શરૂઆતનાં કેટલાંક પાનાં પછી આ આધુનિક નવલનું વાચન એકવિધ પણ લાગે. પણ એ સમયની પ્રયોગ-લક્ષી નવલ તરીકે જે છે એમાંથી આસ્વાદ-સામગ્રી શોધવાની રહે. નવલકથાને અંતે કેટલાક વિવેચકોના અભિપ્રાયો પણ લેખકે મૂક્યા છે એ પણ કદાચ મદદરૂપ થાય.

એ સમયે, 1966માં આ નવલકથા માત્ર દીર્ઘ ઈ અને હ્રસ્વ ઉ -માં લખાયેલી. એટલે શીર્ષક પણ ‘અસ્તિ’ એમ દીર્ઘ ઈ-વાળું હતું. 2006માં આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ થઈ ત્યારે લેખકે નવલકથાની જોડણી માન્ય ભાષાની કરી દીધી – એટલે શીર્ષક પણ ‘અસ્તિ’એમ હ્રસ્વ ઈ-વાળું રાખ્યું. જો કે એ પછી આખી નવલ ફરી એક ઈ-ઉ-માં પણ છાપી છે! તમે હવે વાંચશો એમાં એ બન્ને પાઠ(texts) છે.

એક નવા નવલ-પ્રયોગમાં હવે આપ સૌ પ્રવેશો. શુભેચ્છા.

શ્રીકાન્ત શાહ

શ્રીકાન્ત શાહ(જ. 29.12.1936) : ગુજરાતી સાહિત્યના આધુનિકતા-કાળના એક નોંધપાત્ર કવિ, નવલકાર અને એકાંકી નાટકકાર.

એમના ‘એક’(1962) નામના કાવ્યસંગ્રહમાં અઠાંદસ કાવ્યો છે; એકાંકીકાર તરીકે સામાજિક-મનોવૌજ્ઞાનિક વિષય-વસ્તુ પરનાં મંચનક્ષમ નાટકો એમણે લખેલાં. ‘તિરાડ અને બીજાં એકાંકી’(1972)થી એવા નાટકોના લેખક તરીકે એ જાણીતા થયેલા. ને યુનિવર્સિટીના યુવક-મહોત્સવોમાં એ એકાંકીઓ ઘણાં વર્ષો સુધી ભજવાતાં રહેલાં.

શ્રીકાન્ત શાહે સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચેલું એમની લઘુ નવલકથા ‘અસ્તિ’(1964 અને બીજી આવૃત્તિ 2006)થી. એક જ પાત્રની નજર સામે દેખાતાં દશ્યોનું વર્ણન અને એ પાત્રના એ અંગેના પ્રતિભાવો પર ચાલતી આ કથા વિનાની કથા સંકેતો અને કલ્પનોથી ધ્યાનપાત્ર બનતી રહે છે. એ સમયે આ નવલ ઘણી ચર્ચાસ્પદ બનેલી.

શ્રીકાન્ત શાહે ઘણાં વર્ષ મનોવિજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે કામ કરેલું. વચ્ચે કેટલોક વખત એ ‘ગુજરાત સમાચાર’ સાથે પણ સંકળાયેલા.

(પરિચય – રમણ સોની)

<https://ekatra.pressbooks.pub/asti/>

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org

Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.